

### Глава 13 □ Середньовічна Японія

#### § 1. Виникнення держави

Про кожну країну можна сказати, що її історія є унікальною, по-вчальною тощо. Що стосується Японії, то до цього слід додати - див-на. Територія сучасної Японії становить 378 тис. квадратних кілометрів, або всього 2,2 % розмірів території Росії, або 4 % розмірів території США, Канади, Китаю відповідно. 71 % території Японії займають гори. На Японських островах знаходиться 150 вулканів, з яких 40 - діючі (найвищий Фудзіяма - 3776 м).

Японія не багата на корисні копалини; країна розташована на островах: найбільший, з півночі на південь, - Хоккайдо, який межує з Південним Сахаліном, далі - Хонсю, Сікоку, Кюсю, а всього Японія складається з 6800 островів.

Щодня в Японії відбувається близько 20 сейсмічних поштовхів. Незважаючи на острівну роздробленість, Японія є дуже консолідованою унітарною державою. Її населення становить близько 126 мільйонів (на 2008 рік) - трохи менше населення Росії. Протягом декількох століть Японія була «замкнена» для Європи і не могла користуватися її технологіями. І при всьому цьому на сьогодні валовий внутрішній продукт Японії виводить її на третє місце у світі, після США і Китаю. В Японії найбільш наукомістке виробництво, найвища середня тривалість життя, найнижча дитяча смертність; вона входить до славетної «вісімки» великих держав світу, володіє значним промисловим і фінансовим потенціалом. До речі, Японія - дуже «японська» країна: зі 126 мільйонів її населення понад 99 % становлять етнічні японці. Тут більше, ніж будь-де, присутнє те, що можна назвати духом нації, національною корпоративністю, яка явно домінує над соціальною стратифікацією. Економічний і в цілому історичний підйом Японії здається «неочікуваним» (як неочікуваною виявилася перемога «якоїсь там» Японії над Росією в 1905 р.), але насправді тут немає нічого несподіваного, якщо знати історію Японії.

Політична історія Японії розпочинається, за європейською хронологією, практично з Середніх віків, хоча цьому передують цікавий стародавній період, пов'язаний з етнічною, а отже, і з політичною історією країни.

Стародавня передісторія. Сучасні острови, на яких розташована Японія, не завжди були островами. У період палеоліту внаслідок за-леденіння рівень Світового океану був нижчим від нинішнього на 175 метрів. Тоді Японські острови становили єдине ціле з південно-східною частиною Азійського материка; не було Берингової протоки, а була розлога країна Берингія, на тундрових рівнинах якої випасалися величезні гурти мамонтів, бізонів, оленів, на котрих полювала давня людина; не було Охотського моря, а була країна Охотія, не було Японського, Жовтого і Східнокитайського морів, Корейської протоки, а була країна Ніппоніда. Саме в цей період давні мешканці сучасного Сибіру, переслідуючи гурти мамонтів і бізонів, прийшли через Берингію на Аляску і навіть заселили весь американський континент. У цей же час з Азії прийшли на територію сучасної Японії давні люди - айни - перші жителі Японії. На початку неоліту, близько 11-9 тис. років до н. е., внаслідок розтавання льодовиків рівень Світового океану підвищився і багато частин суходолу стали протоками, морями або острівними архіпелагами, чому сприяли також тектонічні процеси в земних надрах: частина суходолу опускалася в океан, частина морського дна підіймалася, стаючи суходолом. Берингія та Охотія стали Беринговим та Охотським морями, утворилися сучасні Японське, Східнокитайське, Жовте моря, з'явилися острови, на яких зараз розташована Японія.

Етногенез. Айни та японці. «*Homo sapiens*» - людина розумна - оселилася на території Японії близько 40 тис. років тому, коли країна ще була частиною материка. Заселення йшло на півночі з боку сучасного Сахаліну, а на півдні - з боку Корейського півострова. Це були айни - найдавніший народ Японії. Щодо праатьківщини айнів до цього часу немає єдиної думки. Одні дослідники вважають, що айни - індоєвропейці кавкасіонської раси (сюди входять давні народи Кавказу); на думку інших - айни є родичами австронезійців; більшість японських учених стверджують, що айни близькі давнім азійським народностям і прийшли на територію сучасної Японії з Сибіру. Остання гіпотеза: айни споріднені з народами мяо-яо, які заселяють Південний Китай. Достовірним є лише те, що айни за своїми антропологічними даними сильно відрізняються від японців, корейців, полінезійців, аборигенів Австралії; на відміну від монголоїдів вони мали густу рослинність на обличчі, носили розлогі бороди та вуса; айнів іноді виділяють в особливу малу расу - курильську.

Айни були мисливцями, рибалками, збирачами; вони заселили більшу територію сучасних Японських островів, але не створили стійкої землеробської культури і «японцями» не стали. Після айнів на територію Японії прийшли землеробні народи з Китаю та Кореї, вони-то і стали ядром власне японського етносу, що формувався. Айни були частково

знищені, частково асимільовані, залишки їх проживають на півночі Хоккайдо. Крім прибульців з Китаю і Кореї, в етногенезі японського народу брали участь представники тихоокеанських народів.

---

### § 2. Династична історія Японії

Періодизація політичної історії Японії є складною і багато в чому нагадує китайську. Тут, безумовно, присутні «родовий устрій», «Середні віки», «Новий час» тощо. Але в японській історіографії на цю «європейську» періодизацію нашаровується, як і в Китаї, династична хронологія, прив'язана або до періодів правління могутніх «домів» - династій, родових союзів, або до значних реформ, що мали місце. Найважливіші з цих періодів - Івадзюку (40 000-13 000 роки до н. е.), Дзьомон (13 000-300 роки до н. е.), Яйой (300 рік до н. е. - 300 рік н. е.), Ямато (300-710 роки, підперіоди - Кофун (300-538 роки) і Асука (538-710 роки), Нара (710-794 роки), Хейан (794-1185 роки), Камакура (1185-1333 роки), Муроматі (1338-1537 роки), Сенгоку Дзидай (1537-1573 роки), Адзуті Момояма (1573-1603 роки), Едо (1603-1867 роки); підперіоди - Сьогунат Токугава, Бакумацу, Мейдзі (1867-1912 роки), Тайсьо (1912-1926 роки), Сева (1926-1989 роки) та Хейсай (1989 рік - до нашого часу).

Івадзюку (період названо за іменем першої знайденої на території Японії палеолітичної стоянки поблизу села Івадзюку) охоплює час від 40 000 року до н. е. до 13 000 року до н. е. У цей період японського палеоліту він збігається із заледенінням, Японські острови ще з'єднані з материком перетинками, люди вперше заселяють територію Ніппану. Вважається, що це були предки айнів, можливо, в міграціях брали участь народи мяо-яо, які населяли південь Китаю, а також народи Океанії. Цей період представлено численними стоянками давньої людини (близько 5 тис. стоянок), які займалися полюванням, збиранням, рибо-ловлею. Археологами знайдено грубо виготовлені кам'яні знаряддя праці - списи, піки, ножі, скріпки. Гончарні вироби ще відсутні.

Дзьомон (13 тис. років до н. е. - III століття до н. е.). Названо за найменуванням керамічних виробів з мотузяним орнаментом («дзьомон» - мотузка). Це період масового заселення Японських островів айнами. Основними їхніми заняттями були рибальство,

полювання, збирання. В історії цей тип занять ніколи не породжував значних спільнот, тому айни жили в розкиданих один від одного поселеннях окремими локальними групами, які вони самі називали утар, або ута-ри - «люди, що живуть в одному поселенні», «на одній ріці». За тако-го способу життя державність айнам просто не була потрібна.

Яйой (III століття до н.е - III століття н.е.). Яйой - назва поселення поблизу Токіо, де було знайдено керамічні вироби, відмінні від періоду Дзьомон. У цей час на японські острови починають про-никати через Корею спочатку мігранти з Китаю, а потім - з Кореї. Масовий потік мігрантів було викликано буремними подіями в Китаї: міжусобні війни, становлення імперії Цинь, повстання і падіння Цинь, становлення імперії Хань. Переселенці принесли на Японські острови рисосіяння, культуру бронзи та заліза, ковальське ремесло, взагалі елементи більш давньої і високої культури Китаю. Основною базою для переселенців став острів Хонсю, де, як вважають, вже формувалася аборигенна примітивна держава Емісі. Більш висока виробнича культура викликала зростання населення на островах Хонсю, Кюсю та Сикоку; з'явилися великі родоплемінні об'єднання - клани, які стали зародками перших державних утворень У Японії. У період Яйой було закладено основи власне японської нації та японської державності. Період Яйой став переломним в історії Японії, швидко просунув її по шляху формування політичного суспільства. Але прогрес був пов'язаний з драматичними подіями, коли зіштовхнулися дві культури - культура мисливців і рибалок айнів та нова культура прибульців, які принесли більш високу цивілізацію, включаючи писемність. Айни не вписалися у культуру землеробства, їхній спосіб життя (мисливців) потребував значних вільних територій, які тепер окупувалися під сільськогос-подарські угіддя. Між прибульцями та аборигенами-айнами виникла ворожнеча, яка супроводжувала історію Японії включно до XIX сто-ліття. Айни чинили відчайдушний опір тиску нової цивілізації, але змушені були відступати: частина - на північ Хоккайдо, частина - на Окінаву.

Ямато (300 - 710роки). Цей термін є багатозначним. Він походить від айнського Я ма та і - «місце, де море розсікає суходіл». Так називалися місцевість на заході острова Хонсю, а також союз племен, що утворився там. Звідси назва першої ймовірної держави Яматай, яка склалася на основі цього союзу. Ямато - один з «наріжних» періодів в історії Японії. Створюється союз племен Ямато і на його основі - перша справжня Японська держава - Ямато, яка поширювала свою владу з південного заходу на північний схід. Племена айнів витісняються на південну і північну периферії архіпелагу; всередині Ямато точиться складна боротьба за верховенство родоплемінних угруповань - «домів» (дуже схожих на європейські феодалні сеньйорії).

Одночасно з цими внутрішніми процесами відбувається потужне вторгнення в Японію китайського впливу в галузі матеріальної культури, системи управління, духовного

розвитку. В цей період Японія виступає як учень Китаю, не втрачаючи при цьому своєї, прихованої до певного часу власної ідентичності. З періоду Ямато розпочинається власне державна історія Японії.

Джерела з історії Середньовічної Японії. Японці не мали власної писемності, її було привнесено в Японію з Китаю у 404-405 роках, тому більш рання історія Японії не має власних писемних пам'яток. На основі китайських ієрогліфів тут виникла складова абетка у двох графічних варіантах - Катакана і Хірогана, і було розроблено дві абеткові системи: для Катакани - Годзюн, для Хірогани - Ієроха. На основі цієї писемності було створено дві найважливіші японські історичні хроніки: «Кодзикі» (712 рік) та «Ніхонгі» (720 рік), а також «Фудокі» (XIII століття) - опис місцевостей і населення та «Когосю» (808 рік). Деяка інформація містилася в «Законі» принца Сьотокі Тайсі (604 рік, усього 17 статей) та храмових настінних надписах, але останні містили мало історичної інформації. Основними джерелами є «Кодзикі», «Ніхонгі», «Фудокі» та «Когосю», головні з них - «Кодзикі» та «Ніхонгі». Найважливіші відомості про ранню історію Японії містять китайські джерела. Тут слід назвати хроніку «Цянь Хань Шу» (Історія Ранньої Ханьської Династії), яка містить відомості про Японію 1 століття до нашої ери, «Хоу Хань Шу» (Історія Пізньої Ханьської Династії), яка містить відомості про Японію I-II століття; докладний опис історії «важень» (японців) викладено у хроніках «Вейчжі» (III століття) і «Сун Шу» (Історія династії Сун).

Періодизація історії Японії за своїми критеріями подібна до китайської. Її прийнято ділити на періоди та епохи.

Держава Ямато. Дзимму - імператор, якого не було. В усіх народів існує своя «державна» міфологія. В її фантастичних сюжетах криються відгомони дійсних процесів державотворення. Відповідно до «Кодзикі» спочатку у світі панував хаос. Але потім небо відокремилось від землі, з'явилися чоловіче і жіноче начала. Жіноче начало було втілене в богині Ідзанами, а чоловіче - в її чоловікові Ідзанагі.

Вони породили богиню Сонця Аматерасу, бога Місяця Цукіюмі, бога Вітру і Води Сусаноо. Аматерасу перемогла Сусаноо і піднялася на небо, де стала богинею Сонця, а Сусаноо був вигнаний на землю в країну Ідзумо. В Японії на відміну від багатьох інших країн богинею Сонця стала жінка. Син Сусаноо - Окунінусі став правителем земної країни Ідзумо, але Аматерасу з ним не змиралася і примусила його передати царство своєму онукові Нінігі. Останній одержав як символи царської влади три священні предмети: меч - символ могутності, дзеркало - символ божественності та яшму - символ вірності підданих. Від Нінігі владу успадкував Пікоподемі, син царя, який правив у

царстві Хюго на острові Кюсю (а можливо, взагалі за межами Японських островів).

Після низки спадкоємців Аматерасу, які змінювали один одного, влада переходить до Дзимму-тено («тено» - верховний правитель, від-повідає європейському «імператор»). Дзимму вважався правнуком богині Аматерасу. При народженні він одержав ім'я Вакамікену-но мікото («бог священної їжі»), але в історії залишився під посмертним іменем Дзимму (японці сприйняли китайський звичай давати імператорам після смерті нові імена). Він вважається родоначальником династії японських імператорів, а меч, дзеркало та яшма стали емблемою японського імператорського дому. Відповідно до «Кодзикі» Дзимму в 667 році до н. е. вплив з великим військом на схід у пошуках кращих земель. Після семилітніх мандрів він прибув до країни Ямато, яка знаходилася в центральній частині острова Хонсю, де вирішив залишитися. Частина місцевих кланів визнала владу Дзимму, а тих, хто чинив опір, було знищено. У цій міфологічній версії відбиваються відгуки дійсних подій, пов'язаних зі становленням держави в Японії. Сюжет з Аматерасу (вона й досі є головним божеством країни - покровителькою Японії) нагадує існування в Давній Японії укорінених засад матриархату. Так, у китайській хроніці «Записи трьох царств» (297 рік) у розділі «Про східних варварів» (так китайці зверхньо називали давніх жителів Японських островів) повідомляється про правління цариці Хіміко - головної шаманки країни Яматай. Про неї пишеться, що вона - «королева-шаманка» країни Яматай, яка править, «ошукуючи народ чарами». Хіміко неодноразово відправляла до Китаю, царства Вей, послів з подарунками-даниною (зазначаються 239 та 243 роки). Хіміко не залишила спадкоємців, і після її смерті розпочалася кривава міжусобиця; лише через тридцять років, з обранням на престол іншої шаманки Тойо, у країні Ямато знову зацарював мир. «Ніхон секі» повідомляє також про правління войовничої імператриці Дзингу, яка на чолі великого флоту здійснила перший морський похід до Кореї проти царства Силла. (Характерно, що з одинадцяти японських імператриць десять правили саме в перші роки японської державності, нібито продовжуючи матриархат. За межами IX століття ми зустрічаємо лише одне ім'я правительки-жінки.) Відомості про похід Дзимму на схід відбивають дійсне вторгнення японців на територію айнів і підкорення їх прибульцями.

Стосовно хронології подій, то її в японських хроніках явно «пересунуто» в минуле, давнину; описані в них події віднесені до 660 року до н. е. і схожі на похід Дзимму, скоріше за все відбувалися десь у III - IV столітті нашої ери, тобто майже на тисячу років пізніше. Щодо Дзимму це швидше збірний образ кількох правителів Японії V-VI століть н. е. Як це часто трапляється, міфічний персонаж прижився в історії народу і став найважливішим елементом традиційної національної культури. З днем сходження Дзимму на престол (уважається, що це було 11 лютого 660 року до н. е.) пов'язане одне з найважливіших свят Японії - Кігенсецу, яке встановлене в 1872 році і відзначається 11 лютого. Після поразки Японії у Другій світовій війні це свято за наполяганням американської влади було скасовано, але знов відновлене в 1966 році як День зачаткування держави. Відповідно до «Ніхон секі» після Дзимму розпочався період

жорстокої боротьби за владу всередині правлячого клану, десятків кривавих дворцевих заколотів, переворотів. Політичну картину Японії було подано численними фео-дальними кланами, могутніми впливовими домами, поміж якими то-чилася жорстока боротьба.

Серед названих кланів виділялися Сога, Фудзивара, Мононобе та ін. Спадковість престолонаслідування в Ямато від богині сонця Амате-расу стала частиною політичної, релігійної системи Японії і визнавалася непорушною (й до сьогодні). Тому японські «князі» та «герцоги» не могли претендувати на імператорський трон, і шлях до влади для них проходив через вплив на імператорський двір, імператора та його родину. Кожен впливовий дім намагався одружити імператора або його синів на своїх доньках і в такий спосіб одержати можливість впливати на державні справи. Останнім у цій низці «майордомів» став могутній «дім» Токугава, правління якого тривало понад двісті років включно до «революції Мейдзі» у 1868 р.

Після легендарного Дзимму значною віхою в політичній історії Японії стало правління імператора Котоку. Він прийшов до влади після тривалого періоду міжусобиць і розбрату в державі Ямато, викликаних боротьбою кланів Мононобе та Сога.

Мононобе та Сога. Сьотоку Тайсі. Клан Мононобе, який вознісся при перших імператорах (нібито при Дзимму), був прихильником традиційного японського синтоїзму, Сога ж покровительствували буддизму. В 587 році клан Мононобе було розгромлено, а його главу Мононобе-но Морія вбито. Клан Сога став необмежено правити в Японії, користуючись впливом при дворі. Відповідно до «Ніхонгі» рід Сога належав до переселенців з Китаю, які в Японії перебували в безправному становищі (напівраби - «бе», звідси повна назва роду Согабе). При цьому китайські переселенці належали до значно вищої китайської цивілізації. Влада Сога особливо посилилася при імператриці Когьоку. Сога, будучи вихідцями з Китаю, прагнули насадити в Японії буддизм, оскільки останній був більш зручним для введення в Японії китайської системи управління і знижував статус імператорської влади, що явно було на користь могутньому клану Сога.

Сетоку Тайсі. На період правління Сога припадає діяльність видатного реформатора принца Умаядо (574-622 роки), більше відомого під посмертним іменем Сетоку Тайсі («досконаломудрий», «до-бровичний»). Він централізував виконавчу владу і поширював буддизм, ввів китайський календар, налагодив транспортну мережу, збудував багато буддистських храмів, а також регулярно надсилав посольства в китайську імперію Суй. Замість старої назви країни Ямато принц уперше використав слово Японія («Хіномото», пізніше «Ніппон») - «Країна Сонця, що Сходить». Сьотоку належить укладення першої японської конституції - «Закону з 17 статей» (604 рік). Легко помітити, що в цьому

документі відчувається присутність гуманістичних засад буддизму.

Падіння Сога. Спираючись на підтримку Сетоку Тайсі, глава клану Сога Емісі присвоїв собі прерогативи імператорів. Він мав укріплений палац, свій царський мавзолей, його синів стали офіційно величати принцами. Але всевладдя Сога налаштувало проти нього інші знатні роді, і вони вчинили змову. На чолі заколотників став Накатомі - глава клану спадкових жерців синто Каматарі. Під його проводом у 644 році владу Сога було скинуто. Сигналом до перевороту послужило вбивство сина Емісі Ірука, якого заколотники закололи прямо в палаці на очах імператриці під час офіційного прийому корейських послів. Потім було страчено Емісі Сога. Імператриця Когьоку зреклася престолу на користь свого молодшого брата принца Кару. Це був імператор Котоку.

Котоку. Переворот Тайка. Девізом правління імператора Котоку були «Великі зміни» (японською «Тайка», звідси назва реформи і само-го періоду правління Котоку - 645-654 роки). У маніфесті 646 року скасовано всі приватні володіння, земля перейшла у власність держа-ви і встановилася надільна система. Населення перетворилося на утримувачів державних наділів. Японська ранньофеодальна держава, як у Китаї й Кореї, основувалася на державній власності на землю. Селяни одержували подушні наділи і були обкладені зерновим податком та податком з продуктів домашнього ремесла, а також несли повинності на громадських роботах. Панівний клас зберіг земельні володіння під виглядом посадових, рангових наділів. Таким чином, для феодалів володіння землею зумовлювалося службою і мало бенефіці- альний характер. Селяни-землероби були особисто вільними, зберігали своє майно і знаряддя виробництва, але були позбавлені права залишати свої наділи. Було створено розлогий державний апарат, який складався з центральних органів (Верховна державна рада і підпорядковані їй вісім відомств) і місцевої влади (намісники провінцій і повітові начальники); країну було розподілено на провінції (купі) і повіти (корі). Все населення зобов'язувалося нести військову службу. Для підготування чиновників вводилася система світської освіти, побудована на китайський кшталт, китайська мова стала офіційною мовою урядового вжитку і навіть увійшла в побут вищих класів панівного класу. В 701 році цей лад зафіксовано у зводі законів - Кодексі Тайхорьо.

Рабовласницькі пережитки після перевороту Тайка. Утвердження феодалізму в Японії не призвело до повної ліквідації рабовласницького устрою. Були знищені категорії напіввільних томобе та какібе, категорія ж яцуко - домашніх рабів збереглася. З'явилася і нова категорія державних рабів - слуг в урядових установах. Володіння рабами було на той час одним із засобів одержання землі. За законом володар раба одержував на нього від держави додаткову ділянку в розмірі 1/3 вільного наділу. Тому панівна верхівка прагнула збільшувати кількість рабів. Основне джерело їхнього одержання - полон мигати значення лише на околицях. Обернення ж у рабство членів переможених родів



після припинення боротьби між ними не могло вже мати місця. Тому доводилося вдаватися до інших засобів: насильницького виведення і викрадення селян, особливо дітей, або придбання у голови родини її молодших членів. У рабство можна було потрапити також через злочин і несплату боргу. Існував і самопродаж у рабство людей, які не мали засобів для існування. У VII-VIII століттях кількість рабів сягала 10-20 % всього населення. Їхня праця застосовувалася більш за все на будівництві. Але вже на кінець VIII століття вона стала застосовуватися все менше і менше, а використання рабів у землеробстві й зовсім припинилося.

Надільна система. Представники панівного класу одержували землі від держави: «рангові наділи», «посадові наділи», а також «наділи, одержані за заслуги перед державою», тобто за участь у «перевороті Тайка». Існували й жалувані імператором землі розміром до 250 тьо (у той час 1 тьо - близько 1,2 га). Найменший наділ феодала перевищував за розміром наділ селянина у 40 разів, а пожалувані наділи перевищували селянські у 1250 разів.

Рангові і посадові наділи надавалися тільки на час служби; пожалувані наділи були довічними. Наділи за заслуги надавалися на одне, два чи три покоління, а на випадок значних заслуг - навечно, інакше кажучи, були фактично власністю окремих феодалів. Перетворення права користування цими наділами на право власності виявилось лише справою часу. Крім земельних угідь, представники панівного класу одержували як «кормові пожалування» (дзюкіфу) ще селянські подвір'я, котрі роздавалися також відповідно до рангу (від 100 до 500 дворів) і відповідно до посади (від 800 до 3000 дворів). За заслуги перед державою могла бути пожалувана різна кількість дворів. Селяни цих дворів віддавали половину зернового податку в казну, іншу ж половину тому феодалові, до якого вони були приписані. Промисловий податок з селян повністю йшов на користь феодала.

Імператорський дім користувався прибутками не тільки зі своїх володінь, а й з усієї країни. Ці прибутки у формі платні ділили поміж собою й інші представники панівного класу, які становили центральний і провінційний урядовий апарат та одержали права вищого стану. Ознакою належності до вищого стану слугувало одержання будь-якого рангу. Переворот Тайка зміцнив становище феодалів у Японії.

Правління Фудзивара. Припадає в основному на період Хейан («мир», «спокій») з 794 по 1185 рік. Дім Фудзивара належав до наймогутніших родів Японії та залишив глибокий слід у політичній і культурній її історії. Засновником роду став Накатомі-но Камако, ініціатор змови проти Сога, виходець з клану синтоїстських жерців, у майбутньому

підтримав буддизм. За участь у змові проти Сога Накатомі-но Камако одержав від імператора нове «красиве» ім'я Фудзивара, що означає «поле гліциній». За правління Фудзивара тривали реформи Тайка. Посаду регента - «оомі» було скасовано, другою особою імперії став принц-наступник, а третім за рангом - «утицуомі» - радник імператора і принца. Цю посаду й одержав Фудзивара.

Дім Фудзивара мав необмежений вплив на державні справи, привласнив собі право «постачати» принцам-наступникам дружин з роду Фудзивара. Останні стали офіційними регентами - кампаку навіть при дорослих імператорах. Клан Фудзивара зберіг свій вплив на весь період Хейан.

Усі найважливіші посади в уряді стали спадковими, і їх посіли члени роду Фудзивара. Було скасовано запозичену в Китаї систему просування по службі шляхом складання іспитів.

Усі государі епохи Хейан мали Фудзивара в ролі дідусів, дядьків, двоюрідних братів, шуринів, а також регентів, канцлерів і просто мен-торів; імператори посідали престол і зрекалися престолу тільки за їхньою волею. Значний вплив клан Фудзивара справляв на тено включно до середини XII століття. Аби хоч якось зберегти залишки влади, імператори Японії в XI столітті створили систему «інсей» - мо-настирський уряд. Імператор добровільно відрікався від трону на користь спадкоємця, приймав чернечий сан і нібито віддалявся від світу. Насправді імператор-монах мав свій двір, охорону, двірню та ін. Зі свого усамітнення государ-інок намагався керувати державою, ведучи боротьбу з кланом Фудзивара за найважливіші посади в уряді.

Державне управління. Структуру державного управління Японії періоду Хейан запозичено з Китаю. Лівий міністр володів основними владними повноваженнями, за відсутності його заміщав правий міністр. Відповідно існували ліва і права ревізійні канцелярії, їм у свою чергу підпорядковувалися різні відомства - церемоніальне, податкове, військове, судове; палати - музикальна, наук і освіти, посольств і мо-настирів; управління - фінансове, кавалерійське, флоту, будівельне, мисливське, кухонне, імператорських гробниць, пахошів, вин, імпера-торської родословної, темного і світлого начал (гадально-заклинальне); відділення - нагляду за охороною двірцевих брам, двірцевого убранства, шевське, ткацьке, лакових виробів, тюрем.

Тайра і Мінамото. Становлення Сьогунату. Під владою Фудзивара відбулися серйозні

соціальні зміни в японському суспільстві. Ще в період Нара через нестачу державних земель уряд вводив в обіг нові земельні ділянки. Заради цього підтримувалися будь-які зусилля при-ватних осіб. Унаслідок цього в руках знаті, монастирів і храмів опини-лися значні ділянки землі. В такий спосіб утратив практичне значення основний принцип реформ Тайка, ідея яких полягала у виділенні се-лянам рівних наділів на кожного члена родини в п'ятирічну оренду. Але збільшення оброблюваних земель не дало бажаного ефекту. Великі феодали ухилялися від сплати податків, віддаючи перевагу витра-чанню зібраних із селян грошей і продуктів на власні потреби. Період Хейан став часом масової втечі селян углиб країни, на північ. Феодали набирали власні приватні армії для збирання податків, під-тримання порядку у своїх володіннях і захисту північних кордонів від нападів. Іноді ці приватні армії воювали одна з одною. Об'єднуючись у союзи, вони могли становити досить грізну силу, що врешті-решт довели Тайра і Мінамото.

У 1156 році розпочалася боротьба за престол, яка остаточно розді-лила «монастирського» і «правлячого» імператорів. Стався Розбрат Хоген. Фудзивара й Мінамото підтримували одну правлячу сторону, у той час як рід Тайра підтримував іншу. За підсумками війни клан Тайра одержав перемогу і привів свій рід до влади при дворі. Але клан Мінамото знов об'єднався навколо свого молодого лідера Йоримото й остаточно розбив Тайра в 1185 році у морській битві. Лідерів клану Тайра було вбито. Зробивши резиденцією добре укріплене приморське місто Камакура, в 1192 році Йоримото одержав титул Се-і-Тай сьогун («Великий воевода, який підкорює дикунів»), поклавши початок семи вікам військової диктатури - Сьогунату.

Сьогунат Мінамото (1185-1333 роки). Рід Мінамото, як і Сога, Фудзивара, Тайка, Токугава, відіграв видатну роль в історії Середньо-вічної Японії. Власне Мінамото - це багато родів, які мали імператор-ське коріння. В японських імператорів, що мали гареми, було багато синів та доньок і відповідно багато принців, які потенційно претенду-вали на престол. Аби не породжувати суперництво серед спадкоємців престолу й економити на витратах двору, «зайвим» потенційним прин-цам не давали титулу, а переводили в розряд підданих і надавали, за-мість імператорського, прізвище Мінамото («джерело») і титул асон («слуга династії»). Ці принци, що не відбулися, їхні родини і нащадки утворили клани, які володіли іменем Мінамото. Подібна практика імператорського уряду призвела до появи 21 роду Мінамото. Аби уникнути плутанини, ці роди називали за іменами монархів, під час правління яких засновник роду одержував нове прізвище і титул. На-приклад, рід Мінамото, який походив від дітей імператора Сага, на-зивався «Сага Гендзі», а нащадки монарха Сейва - «Сейва Гендзі». Останній був найчисленнішим. Він дав початок багатьом новим саму-райським родам.

Рід Мінамото боровся проти роду Тайра. Після повстань, відомих як Розбрат Хоген (1156 рік) і Розбрат Хейдзі (1160 рік), самураї Тайра змогли знищити більшу частину роду

Мінамото і встановити в Кіото диктатуру. Але Мінамото-но Йоритомо (1147-1199 роки), що вцілів під час репресій Тайра, за підтримки імператора знищив головних представників роду Тайра і встановив у місті Камакура перший самурайський уряд - сьогунат. Оскільки Мінамото були засновниками, за ними закріпилося спадкове право бути сьогунатами. Так, після падіння Камакурського сьогунату в 1333 році новий сьогунат Муроматі було засновано родом Асикага, нащадками Мінамото, а останній Едоський сьогунат також було засновано гілкою Мінамото - родиною Токугава.

Правління Мінамото в японській історіографії одержало назву періоду Камакура, оскільки в цьому місті (спочатку невеличке приморське село) знаходилася ставка уряду (бакуфу) сьогуната. Для періоду Камакура правління сьогунів Мінамото характерне зростання стану самураїв. З приходом до влади сьогуната змінився аграрний лад. Дрібні самурайські землеволодіння стають основними, хоча продовжували існувати великі володіння впливових «домів» і всесильних Мінамото.

Рестаурація Кемму (1333-1336 роки). Імператорський двір чинив запеклий опір наступу сьогунату. Яскравим епізодом є спроба імператора Го-Дайго зламати владу сьогунів, впливових «домів» і відновити централізовану монархію часів IX-X століть. Ця спроба одержала назву Кемму-но синсю - («Нове правління літ Кемму»). Влада сьогунів періоду Камакура не принесла Японії стабільності і ладу. Імператорський двір роздирався боротьбою двірцевих кланів; ворогували столична аристократія і зростаюче провінційне самурайство. Країну заволоділа хвиля злочинності. Скориставшись ситуацією, імператор Го-Дайго, що зійшов на престол у 1318 році, вирішив організувати підготування повстання з метою відновлення порядку в країні. У 1321 році він покинув з двовладдям в імператорському домі, скасував інститут інсей і двір Верховного імператора Японії, зібрав групу однодумців з числа аристократії і духовництва. Під прикриттям лекцій про чжусіанство імператор проводив збори, на яких обговорювалися плани повалення сьогунату. Але в жовтні 1324 року сьогун дізнався про підготування заколоту і заарештував усіх спільників імператора. Останній не здався і продовжував таємно агітувати японське самурайство вступити до лав його армії з метою повалення деспотів Ходзьо. Імператор також уклав угоду з монахами-воїнами щодо спільних дій. Але у 1331 році повстання знову зірвалося через донос. Війська сьогуната заарештували заколотників, але упустили імператора. Він утік зі столиці на південь у містечко Касагі, де звернувся за допомогою до місцевої знаті і розбійників. На заклик імператора відгукнувся Кусунокі Масасиге - ватажок розбійників провінції Каваті, який зібрав військо з декількох тисяч чоловік у замку Акасака. Сьогунат вислав проти Касага і Акасака двохсоттисячну армію, яка за декілька днів захопила обидва укріплення і полонила монарха-бунтівника. 1332 року імператора Го-Дайго було заслано на острови Окі.

Навіть із заслання імператор продовжував підтримувати зв'язки зі своїми

прихильниками. У грудні 1332 року вони знову повстали під керівництвом сина Го-Дайго принца Морийосі. Від імені батька принц розіслав звернення до монастирів і місцевої знаті із закликом разом виступити проти Камакури. На цей раз повстання поширилося по всій Японії, що дозволило імператору втекти із заслання і в березні 1333 року прибути в порт Нава провінції Хокі. Тут він видав рескрипт, у якому закликав японських військових повалити Камакурський сьо- гунат. Вислана проти повстанців армія на чолі з полководцем Асикагою Такаудзі перейшла на бік імператора; до повстанців приєдналися впливові роди Юкі з провінції Муцу, Огасавара з провінції Синано, Симадзу з провінції Сацума та ін. Війська Асикага Такаудзі захопили японську столицю Кіото. Сьогунат Камакури було ліквідовано. У липні 1333 року імператор Го-Дайго тріумфально повернувся до столиці. Він видав накази щодо повернення конфіскованих сьогунатом земель їхнім колишнім володарям, а потім здійснив курс на централізацію держави і відновлення авторитету імператорського двору.

Було видано рескрипт, відповідно до якого володарі земельних наділів повинні були пройти в індивідуальному порядку перереєстрацію земельних володінь. Імператор як першоволодар усієї землі видавав підданам за службу дозвіл на користування земельними наділами на невизначений строк. Але це викликало обурення значної частини провінційної знаті і призвело до хаосу в японській столиці, куди безперестанно прибували самураї різних чинів з метою перереєстрації своїх земельних володінь. Унаслідок цього імператор Го-Дайго видав новий указ-виправлення, за яким питанням щодо підтвердження прав на володіння старими землями займалися провінціали кокусу, а імператор тільки надавав нові землі із земельного фонду знищеного роду Ходзьо. На початку реставрації в 1333 році було засновано нові органи центральної влади: відомство записів, яке займалося судовими позовами щодо підтвердження прав на землеволодіння, відомство скарг, яке вирішувало майнові і фінансові спори поміж учасниками анти- сьогунського повстання, відомство воїнів, яке забезпечувало охорону правопорядку в Кіото та охорону імператорського палацу. В регіонах імператор відновив провінційні адміністрації кокуго й адміністрації військових губернаторів сього, які займалися збиранням данини і спостереженням за правопорядком.

Але могутній союзник імператора Асикага Такаудзі був невдоволений тим, що його не включили до складу уряду. Поміж ним та імператором назрівав конфлікт. Самураї були невдоволені розміром винагороди за участь в антисьогунському повстанні, селяни й міщани скаржилися на збільшення податків, в уряді тривали міжусобиці. Країна поступово ставала некерованою, продовжувалися селянські заворушення, а в листопаді 1333 року за підозрою в державній зраді було заарештовано принца Морийосі. У червні 1335 року імператорська служба безпеки викрила підготування державного перевороту під проводом аристократа Сайондзі Кінмуце, а наступного місяця на сході Японії відбулося повстання учасників ліквідованого сьогунату на чолі з Ходзьо Такаюкі, якому вдалося захопити Камакура.

Скориставшись цим, Асикага Такаудзі у вересні 1335 р. самовільно відправився на схід з військом і звільнив Камакура. Він проігнорував наказ імператора повернутися в Кіото і в грудні цього ж року повстав проти чинного режиму. Розбивши імператорські війська, у лютому 1336 року Такаудзі увійшов до столиці країни, але його армію було розбито у вуличних боях.

Такаудзі втік на захід, зібрав нову армію й одержав від экс- імператора Когена наказ скинути владу імператора Го-Дайго. У 1336 році Такаудзі розбив імператорські війська і захопив Кіото. Імператор Го-Дайго втік до пристоличного монастиря Енрякудзі, але був повернутий до столиці. У листопаді його примусили зректися влади і передати трон з монаршими регаліями новому імператорові Комьо. Хоча реставрацію Кемму було завершено, колишній імператор Го-Дайго не хотів миритися з поразкою, втік зі столиці на південь у район Йосино, де проголосив себе єдиним легітимним імператором Японії і заснував нову Південну династію. Країна вступила в епоху двох династій і гро-мадянської війни.

Період Муроматі. Сьогунат Асикага (1336-1573 роки). Муроматі - місцевість у районі Кіото. Тут сьогун Асикага заснували свою ставку (бакуфу), звідси назва періоду, інколи він називається періодом Асикага. Рід Асикага є відгалуженням могутнього роду Мінамото. Засновником роду є Мінамото-но Есимсу. Своє ім'я рід одержав від місцевості Асикага, де знаходилися володіння цієї гілки Мінамото. Рід Асикага у свою чергу утворив нові численні самурайські роди. Спочатку Асикага слугували Камакурському сьогунату, заснованому родом Мінамото, згодом підтримували імператора Го-Дайго, а потім виступили проти імператора й заснували свій сьогунат.

Період в історії Японії з 1336 року і до початку XVII століття можна назвати «війною всіх проти всіх». Сьогунат дому Асикага не приніс Японії політичної стабільності, проте вона залишилася монархією, збереглися імператорський двір і численна двірцева аристократія. У самому роді сьогунів Асикага відбувалося жорстоке протиборство за владу; повстали провінційні дайме, кожен з яких мав численні загони самураїв; тягар міжусобиць і війн лягав на плечі селян, які також повстали. Японія потребувала сильної централізованої влади або імператора, або сьогуна, який би придушив і підім'яв під себе весь цей феодалний хаос.

Період Адзуті - Монояма (1573-1603 роки). Об'єднання Японії. Токетомі Хідеесі. У цей період (названий за іменем Адзуті і Монояма) у перебігу жорстоких внутрішніх воєн

відбувається об'єднання Японії. Наприкінці XVI - на початку XVII століття на завершенні правління остаточно ослаблого сьогунату Асикага на політичну арену вийшли три діячі, які визначили долю Японії включно до XX століття. Це були Ода Нобунагі, Тоетомі Хідейосі та Токугава Ієясу. На перше місце серед них слід поставити Тоетомі Хідейосі з його дивною долею селянина, який став об'єднувачем Японії. Його батько був простим піхотинцем-селянином, мати - зі збіднілої аристократичної родини. Майбутній полководець народився у рік мавпи і сам був схожий на мавпу: невеликого зросту, рухливий, свавільний, неслухняний. Його кар'єра багато в чому нагадувала кар'єру китайського Лю-Бана, селянина, який заснував імперію Хань. У 15 років самовпевнений юнак покинув дім. По дорозі його підбрав і взяв на службу васал дайме Імагава Есимото - Мацусита Кохей. Юнак виявив організаторський та військовий хист і швидко просунувся по службі. Доля зіштовхнула його з іншим видатним і схожим на нього за характером діячем Ода Набунага, сином правителя і володаря Оварі - Ода Набухіе. Крихкотілий Ода Набунага з дитинства готував себе до кар'єри воїна-полководця: вправлявся зі зброєю і у верховій їзді, купався взимку в річці, мало спав, вів аскетичний спосіб життя, йому були притаманні честолюбство, пихатість, він не пробачав образ, зневажав імператорів, князів, духів та богів. Не соромився у засобах (звинуватив у зраді і стратив свого брата). Використовуючи свій військовий хист, Ода розбив одного за одним своїх суперників.

У 1554 році до Набунага приходять на службу Тоетомі Хідейосі. Спочатку він одержує ранг «носія сандалей», але, виявивши блискучі організаторські й полководницькі здібності, незабаром отримує чин генерала і великі земельні пожалування. Його покровитель - Ода Набунага тріумфально йшов до влади, захоплюючи одну провінцію за другою. Але жорстокості Набунаги у захоплених ним 33 провінціях призвели до повстання проти його влади. Оточений бунтівниками, Набунага як справжній самурай здійснює сепуку, тобто харакірі. Для колишнього «носія сандалей» відкрилася вакансія правителя всієї Японії. Але тепер назрівала боротьба за першість із союзниками. Багато залежало від того, хто перший захопить столицю в бунтівників. Хідейосі терміново уклав перемир'я зі своїм супротивником Морі і кинув власну 40-тисячну армію на столицю. 12 червня 1582 року війська бунтівників було розгромлено. Хідейосі в ореолі «месника» за смерть шефа набув авторитету у широких колах самураїв. На нараді в замку Кієсу зібралися спадкоємці Набунаги і генерали, аби вирішити питання успадкування влади і володінь Нобунаги. Головним конкурентом Хідейосі був син Нобунаги - Ода Набутакі. Підтриманий генералами, Хідейосі «переконав» Набутакі покінчити життя самогубством. Одержавши відповідно до рішення ради більшу частину володінь Нобунаги, Хідейосі став регентом - радником нового глави роду Ода трирічного Ода Хіденобу. Тепер розпочиналася боротьба за верховенство у самому таборі покійного Нобунаги. Першим проти Хідейосі виступив генерал Сибатакацуне. Але його війська зазнали поразки, його замок було оточено, а сам Сибата вчинив харакірі. Тепер перед Хідейосі постав головний конкурент - колишній союзник Оди Нобунаги і самого Хідейосі - Токугава Ієясу.

У 1584 році обидва полководці зішлись у битві при Нагакуте, в якій загони самураїв

Токугави вийшли переможцями. Але економічний і військовий потенціал Хідейосі був настільки потужним, що Ієясу пішов на мирні переговори, приславши свого старшого сина як заручника. Хідейосі відправив його назад, вимагаючи від Токугави особисто з'явитися в Кіото і визнати свою залежність. Аби примусити Токугаву до покірливості, Хідейосі видав за нього свою сестру Асахі і відправив до нього заручницею свою стару матір.

У 1586 році Токугава прибув до Кіото, де присягнув на вірність новому сюзеренові. У такий спосіб Хідейосі закріпив за собою статус єдиного спадкоємця Оди Нобунагі. У 1585 році Хідейосі одержав ранг регента-кампаку. Наступного року йому були пожалувані аристократичне прізвище Тойотомі і посада головного міністра-дайзьоодайдзин, найвища при імператорському дворі. Це було початком легітимного правління того, хто за японськими звичаями ніколи не міг керувати країною через своє плебейське походження.

Тепер уже ніхто не міг протистояти Хідейосі, який мав 200-тисячну армію. В 1578 році Хідейосі захопив острів Кюсю. Вся Західна Японія опинилася під його контролем. На завойованих землях він заборонив поширювати християнство (1587 рік) і вилучив зброю у місцевого населення (1588 рік). У 1590 році Хідейосі наказав усім володарям Східної Японії з'явитися в його ставку, аби довести свою лояльність. Майже всі самураї прибули до штабу Хідейосі і визнали свою залежність від нього. До 1590 року Тойотомі Хідейосі фактично став одноособовим правителем Японських островів.

Столітній період міжусобиць і війн закінчився. Новий правитель Японії передав титул правителя кампаку своєму племіннику Хідецугу, а сам прийняв звання тайко (регента у відставці). Хідейосі продовжив економічний курс свого попередника Оди Нобунагі, головним принципом якого була свобода торгівлі. Він збирався здійснити грошову реформу, почав карбувати першу японську золоту монету. Хідейосі також уклав загальнояпонський земельний кадастр і закріпив землю за селянами, які обробляли її. Його політика вилучення зброї (включаючи навіть коси, серпи, вили та ножі) у мирного населення сприяла формуванню класового суспільства, яке тепер було розділене на адміністраторів з військового класу (самураїв) і цивільних підданих (селян, міщан, крамарів). Для підтримання 200-тисячної армії і розгалуженого бюрократичного апарату Хідейосі ввів високий податок на селянство, який становив 2/3 врожаю. Завершення періоду воєн призвело до економічної стабілізації: площі оброблюваних земель зросли на 70 %, а річне збирання рису в країні досягло 3,5 млн тонн.

Імперська політика. Виявивши військовий хист, хитрість, упертість та жорстокість, притаманні, до речі, всім його сучасникам, колишній селянин Хідейосі завершив



історично прогресивну справу: шляхом війни припинив війну «всіх проти всіх». Але попереду на нього чекав супротивник більш могутній, ніж усі полководці світу, - оп'яніння і переродження владою, які загубили багатьох героїв історії. У 1592 році Хідейосі проголосив, що збирається завоювати Корею, Китай, а якщо вийде, - й Індію. Причини початку війни не зовсім зрозумілі. Історики пояснюють їх намаганнями Хідейосі вивести з Японії потенційно небезпечних самураїв. Існує й інша думка, відповідно до якої головною причиною початку конфлікту був стан ментального здоров'я Хідейосі. Сп'янілий від своїх успіхів при завоюванні Японії, він поступово втрачав здоровий глузд: організував гарем з 300 на-ложниць, переважно 12-13-літніх дівчаток, перебував у постійній параної через загрози бунтів і заколотів, виганяв сотні тисяч селян на будівництво непотрібних з військового боку фортець. Урешті-решт диктатор утратив зв'язок із реальністю і став вважати себе богом війни Хатиманом.

Війна стала черговою примхою Тойотомі, якому було надто тісно в мирній Японії. У квітні 1592 року очолюваний Укітою Хідейосі 160-тисячний самурайський експедиційний корпус, споряджений Хідейосі, переплив на тисячі кораблів Японське море і висадився в Пусані на Корейському півострові. Перші місяці війни були успішними для японців, які захопили головні корейські міста і вийшли на кордон із Китаєм. 3 травня 1592 року японці були вже в Сеулі, тодішній столиці Кореї, а корейський Ван Сончжо з династії Чосон утік до Пхеньяна, який також капітулював у червні 1592 року. На остаточне завоювання Кореї японський диктатор відводив чотири-п'ять місяців. При його дворі з'явилися «губернатори» не тільки Кореї, а й Китаю. Окупаційні японські війська влаштували в Кореї жорстокий терор, свідченням чого стала «Могила вух» - Мімідзука на території Кіото, в якій було поховано 200 000 відрізанних вух у варварськи вбитих корейців. Колишню столицю династії Силла Кьонджу японці зрівняли із землею.

Але незабаром японські агресори наštовхнулися на відчайдушний опір корейського народу, який розгорнув у тилу ворога справжню партизанську війну, очолювану підпільною «Армією справедливості». Корейці активно застосовували свої передові винаходи - «вогненні візочки» (хвачхі) і броньовані кораблі (кобуксони). У той же час корейський адмірал Лі Сунсін, використовуючи кобуксони, за перші три місяці війни потопив понад 300 кораблів супротивника, відрізавши в такий спосіб армію нападників від баз постачання.

Виступ китайської армії під командуванням Лі Жусуна на допомогу корейській державі, яка формально перебувала у васальних відносинах з Китаєм, різко змінив ситуацію на фронті. Самураї були змушені відступити на околиці сучасного Сеула, і Корейський півострів виявився фактично розділеним на північну (китайську) і південну (японську) частини. Командувачі обох армій уклали тимчасове перемир'я, домовившись щодо відправлення посольства до Хідейосі і обговорення умов остаточного миру.

Тим часом у 1593 році в Японії наложниця похилого Тойотомі на-родила йому сина Хідейорі. Бажаючи передати владу синові перед своєю смертю, Хідейосі позбавив власного племінника посади кампа- ку, яка вважалася головною в родині Тойотомі, і наказав йому здійснити харакирі. Відчуваючи близький кінець, Хідейосі зібрав впливових володарів Японії і створив опікунську раду п'яти старійшин і раду п'яти управителів (тайро), завданням яких була допомога його синові Хідейорі в управлінні державою після смерті батька.

В 1596 році в Осаку прибуло китайське посольство з умовами миру. Династія Мін визнавала Хідейосі «государем Японії» і вимагала ви-вести війська з Кореї - її васальної держави. Амбіційний Хідейосі не тільки не прийняв цих умов, а й вилаяв посольство й особисто китай-ського імператора Вань. У 1597 році війна на Корейському півострові відновилася, до того ж на користь японців склалися самі обставини - обмовленого недоброзичливцями флотоводця Лі Сунсіна було відлу-чено від посади, яку він обіймав, а його наступники втратили кон-троль над морем. Але японці не змоги просунутися на північ. Навіть більше - вони були не в змозі утримувати завойовані території і від-ступили на південне узбережжя. Вже після смерті Хідейосі Лі Сунсін у листопаді 1598 року розгромив японський флот у бухті Норянчжин, позбавивши японців останньої надії на сприятливе завершення війни. Між тим 18 вересня 1598 року Тойотомі Хідейосі помер. Звістка про це долетіла до експедиційних військ у Кореї практично одночасно з повідомленням щодо втрати флоту при Норянчжині, і втомлені саму-раї негайно розпочали відступати додому. Смерть Хідейосі також стала сигналом для дій Токугави Іяясу, члена опікунської ради п'яти старійшин, який, ставши сьогунном, одержав одноособову владу над Японією.

Період Едо. Сьогунат Токугава (1603-1868 роки). Цей період іменується за назвою міста Едо (Токіо), де була ставка сьогуната То - кугава. Токугава - рід, близький до імператорського через рід Мінамо- то і Фудзивара, які у свою чергу пішли від імператорських синів-ізгоїв, котрі не одержали статусу принців. Після смерті Хідейосі і перемоги у битві в Секігахарі верховна влада перейшла до рук Токугави Іяясу. В 1603 р. імператор призначає його сьогунном. Одержавши фактично об' єднану Японію з рук Хідейосі, Токугава на всяк випадок старанно знищив усіх його родичів.

У 1605 році Токугава передав титул сьогуна своєму синові Хідеа- таде, але зберіг у власних руках всю повноту влади включно до своєї смерті. Навколо сина попереднього правителя Хідейорі об'єдналися численні супротивники Токугави, які за підтримки християнських країн готували переворот. Але Іяясу випередив їхні наміри і в 1615 році розгромив ставку претендента на верховний пост в Осаці: майже всіх змовників було

вбито, а сам Хідейорі покінчив життя самогубством. Так, нарешті, в Японії завершився «смутий час» і утвердилися довгоочікуваний мир і стабільність.

Реформи Токугава. Найперше Ієясу впорядкував систему управління країною: імператор і його наближені втратили будь-яку можливість повернутися до влади. Тепер головним у країні став сьогун, у якого був перший міністр, що виконував роль головного радника, а також регента при неповнолітніх спадкоємцях Токугави. Ця посада називалася тайро; було засновано міську раду старійшин - родзю, які спілкувалися з сьогуну тільки через посередництво собайорі - своє-рідних камергерів правителя. Крім того, у великих містах було введено посаду самостійного правителя - гундай. Суспільство поділялося на чотири стани: самураї, селяни, ремісники та купці. Крім того, існували і свої маргінали: ета (парії), хінін (жебраки) та мандрівні актори. Було визначено кодекс поведінки для кожного стану, недотримання якого суворо каралося. Головним станом були воїни-самураї, які становили десяту частину всього населення. Вони володіли значною кількістю привілеїв, а відмінною ознакою, яка вказувала на статус самурая, було носіння двох мечів.

Початок періоду Токугави став епохою розквіту самурайства: за найменший недбалий жест з боку представника нижчого стану вони мали право скарати його на місці. У той же час самураї займалися тільки війною і нічого іншого робити не вміли, а утримувати таку велику армію в умовах досягнутого миру було безглуздо, тому незабаром починається занепад самурайства. Змушені заробляти собі на життя, вони або перетворювалися на найманих убивць - ронінів, або ставали розбійниками, або долали власне презирство до мирських занять і ставали чиновниками чи крамарями. Незначна частина самураїв знайшла себе у викладанні основ військової майстерності: було відкрито школи, де хлопчиків зі знатних родин навчали військового мистецтва, а також специфічному кодексу «Бусидо». Здеморалізовані самураї не бажали миритися з подібним станом речей, унаслідок чого режиму Токугава неодноразово доводилося придушувати повстання ронінів, які прагнули повернути собі колишню славу і привілеї. В цілому до кінця правління Токугави в суспільстві панували відносна стабільність і спокій.

Міське населення посідало останні ступені в соціальній ієрархії. Це були ко - ремісники і сьо - крамарі. Зростання внутрішньої торгівлі, розвиток транспорту і сполучення між різними провінціями призвели до розростання старих міст і виникнення нових - центрів політичного й економічного життя. В Японії періоду Токугави великих міст налічувалося сімнадцять, серед яких особливе становище посідали Едо, Осака, Кіото, Сакаї, Нагасакі. В Осаці купецтво могло розвиватися безперешкодно, не оглядаючись ні на імператора (Кіото), ні на сьогунат (Едо). Могутні кабунакама (професійні об'єднання купців) і ремісничі спілки (дза) перетворили Осаку на головний економічний центр, який одержав назву дайдогоро, що означало «кухня» країни. В Осаці був головний ринок Японії, де

концентрувалася продукція з усієї країни (рис, шовк, бавовняні тканини, лаковані вироби, фарфор, папір, віск та ін.). Все більшого поширення набували гроші. Єдиний ринок, що формувався, сприяв об'єднанню країни. У XVII столітті в окремих галузях японського виробництва виникли перші мануфак-тури, що свідчило про наближення завершення феодальної епохи. Що стосується ремісників, то у них зберігалось залежне становище. Реміс-ники були організовані в цехи, які володіли монополією на свою про-дукцію.

У цей період серед міського населення формується новий стан - інтелігенція, яка викликала найбільше занепокоєння у верховної влади, котра всіляко перешкождала розвитку цього прошарку. За правовим становищем міста Японії поділялися на три категорії: дві, що належали сьогунату, і володарські (князівські), що так чи інакше залежали від держави. Було декілька вільних міст: Сакаї, Хаката, які зросли і збагатіли на зовнішній торгівлі ще у XVI столітті, Нагасаки - торговельний центр, який тримав усю торгівлю з іноземцями, та Осака - «кухня» країни. Але і вони знаходилися під постійним контролем сьогунських чиновників. Купці й ремісники намагалися протистояти владі сьогунату. Зростаючий вплив торговельно-лихварського капіталу змусив сьогуна офіційно визнати статус кабунакама (об'єднання купців і ремісників), тобто подальше посилення буржуазії, що формувалася.

Сьогунат і провінції. Феодальна політична система у період Едо в Японії мала назву бакухан тайсей. «Баку» - це скорочення від баку-фу (військовий уряд Японії, сьогунат). «Хан» - провінція, яку очолював даймьо. Васали володіли спадковою землею, несли військову службу і присягали їхньому панові. Але на відміну від європейського феодалізму ця система мала досить розвинену бюрократію. В Японії існували два рівні уряду: сьогунат в Едо та уряди в кожному хані по всій країні. Провінції, або гади, в обмін на вірність сьогуну мали певний рівень суверенітету - незалежну адміністрацію, а сьогунат відпо-відав за стосунки з іноземними державами і національну безпеку. Сьогун і правителі ханів походили зі стану даймьо, мали власну бю-рократію і землі. Сьогун був найбільшим, найсильнішим та найвпли-вовішим серед даймьо, відповідальним за свою територію, - володіння клану Токугави. Правитель кожного хану самостійно здійснював економічну політику і збирання податків.

Сьогунат мав право ліквідувати і трансформувати хани. Існувала система заручництва - кожен даймьо був зобов'язаний залишати в Едо заручників із свого клану. Це могли бути спадкоємці або дружини. Самі даймьо зобов'язувалися чергувати місце свого мешкання - проводити один рік в Едо, один - у своєму хані. Це потребувало досить значних для економіки провінції витрат і було ще одним важливим засобом контролю за лояльністю даймьо. Кількість гадів змінювалася протягом періоду Едо, у середньому становлячи порядку 250. Значущість гада визначалася розміром посівів рису і територією, на якій він вирощувався. Поряд з кількістю рису іншим критерієм впливовості

даймьо були їхні стосунки з сьогунатом. Серед даймьо існував поділ на тих, хто був васалом Токугави Ієясу, засновника династії, до битви при Секі-гахарі, і на тих, хто став ним після цього. Цей поділ існував протягом усього періоду Едо. Даймьо, які стали васалами Токугави після цієї битви, Тодзама розглядалися як потенційно ненадійні. Врешті-решт саме «тодзама» - Сацума, Тьосю та Тоса відіграли головну роль у по-валенні влади сьогунату в перебігу реставрації Мейдзі.

Сьогун та імператор. Незважаючи на те що реальна влада в Японії належала сьогуну, імператор у Кіото однаково вважався законним правителем Японії. Право управління країною було офіційним чином делеговано імператорським двором клану Токугави, а наприкінці Едо під час реставрації Мейдзі також офіційно повернено імператорському двору. Сьогунат призначав спеціального посередника до двору імператора «Кіото Сьосідаі», аби мати справу з імператорським двором та аристократією.

В цілому сьогунат Токугави виконав у Японії ту саму місію, яку в Європі здійснила абсолютна монархія: консолідував країну, припинив безкінечні міжусобні війни феодалів, сприяв розвитку торгівлі, зростанню міст. Але, виконавши цю місію, як і європейський абсолютизм, він став перепоною на шляху подальшого розвитку країни і мав поступитися новим буржуазним порядкам. До кінця правління сьогунату Японія була відсталою, ізольованою феодальною країною. Сьогунат Токугави, відігравши в минулому позитивну роль у стабілізації держави, нічого не міг дати країні. Влада вислизала з рук сьогунів, у країні господарювали 250 великих феодалів-даймьо.

Революція Мейдзі (1868-1912 роки). Слово «мейдзі» (мейдзі дзи- дай) означає «преосвящений уряд». Це ім'я взяв собі імператор Муцу-хіто (1852-1912 роки), з яким пов'язані падіння сьогунату, відмова Японії від самоізоляції, вступ країни на «європейський» шлях розвитку. Словом Мейдзі називають і саму реформу, іноді революцію Мейдзі, і період, коли вона відбувалася. Реставрація Мейдзі відкрила шлях до бурхливої індустріалізації Японії. До 1900 року Японія увійшла до складу найсильніших світових військових держав.

Періоду Мейдзі передував період Бакумацу (1853-1869 роки). У цей час європейські держави проривають самоізоляцію Японії, в її портах з'являються «чорні кораблі» адмірала Перрі. Сьогунат змушений піти на поступки, укладає низку нерівноправних договорів. Іноземні держави одержують право екстериторіальності своїх місій, для них відкриваються морські порти Японії, знижуються митні збори. Населення, невдоволене капітулянтською позицією сьогунату, поклало надії на імператора, який повинен був вигнати «європейських варварів» з країни. Створюється об'єднання супротивників

сьогунату «Санно дзеі» («Хай живе імператор, геть варварів»); на тлі зростаючої ксенофобії в 1860 році вчиняються масові вбивства іноземців. Спроби сьогунату придушити опозицію виявилися марними, оскільки бунтівні князівства отримували збройну підтримку від європейських держав.

Імператор був символічним лідером реставрації Мейдзі, революції, під час якої було повалено уряд сьогунату Токугави. Після революції розпочався бурхливий процес знищення феодалізму і побудови сучасного суспільства. Основні важелі влади зосередилися в руках тих даймьо, які були лідерами революції Мейдзі. Японія в такий спосіб керувалася олігархією, до якої входили видатні військові, політичні та економічні діячі.

---

### § 3. Феодальне суспільство Японії. Палац

Станово-класова структура японського суспільства набула завершених форм у період перших сьогунатів і виражалася формулою «Сі- но-ко-се»: самураї (сі), селяни (но), ремісники (ко), крамарі (се). На самому низі суспільства перебувала група японських паріїв - ета.

На верху всієї феодальної ієрархії знаходився імператор - тено. Передбачалося, що він є нащадком богині Аматерасу. В Китаї, як уже зазначалося, «мандат Неба» міг одержати і простий селянин (Лю Бан - засновник імперії Хань). В Японії трон міг належати тільки нащадку богині Аматерасу, тому наймогутніші феодали Мінамото, Фудзивара, Тойотомі Хідейосі, Токугава не могли претендувати на трон, задовольняючись титулом сьогуну. Палац був державою в державі з численною аристократією (куге), двірцевим урядом. Це був замкнений світ зі своїми внутрішніми стосунками, інтригами, переворотами. З цього середовища обиралися кадри для вищих ланок державного апарату, перш за все принци, яким належало стати спадкоємцями престолу. «Зайві» принци по крові титул принца не одержували, переводилися до розряду «мінамото», їхні нащадки поповнювали розряд самураїв. При імператорському дворі знаходилася особлива група - Куге - нащадки родоплемінної аристократії. В історії Куге можна виділи три періоди. Її «золотий вік» припадає на період Хейан (IX-XII століття), коли куге брали активну участь у державному

житті, формуванні національної культури. Все придворне суспільство (безумовно, за прикладом Китаю) було суворо рангованим.

Ранги було введено в Японії у 603 році принцем Сьотоку. В VIII столітті кодексом «Тайхорьо» встановлено порядок одержання рангів, який діяв до реставрації Мейдзі. Ранги вводилися як для чоловіків, так і для жінок. Для придворних існувало вісім рангів, поділених на багато-то підрозділів, що в поєднанні давало 30 градацій. Володарі перших трьох і багато володарів четвертого та п'ятого рангів становили придворну еліту. Перші п'ять рангів жалувалися безпосередньо імператором, ранги з шостого по восьмий розподілялися імператорським урядом і затверджувалися імператором. Початкові ранги перебували в цілковитому підпорядкуванні уряду. Кожен рік п'ятого чи шостого січня на особливій церемонії у присутності імператора оголошувалися імена тих, хто одержував ранги.

Раз на два роки восьмого січня проводилася церемонія жалування рангів жінкам.

Володарі трьох перших рангів обіймали всі найвищі посади при дворі: регентів при малолітніх імператорах, канцлерів, головного міністра уряду, лівого і правого міністрів. Іноді до цієї ж групи додавалися середній міністр і радники різного рівня. Зазначена група становила верхівку придворної аристократії. Володарі четвертого і п'ятого рангів служили чиновниками при міністрах, начальниками і старшими офіцерами охорони імператора, керівниками різноманітних відділів. Більш дрібні посади заповнювалися володарями нижчих рангів, що залишилися. Період XII-XIX століть став часом панування самурайського стану. Імператорський двір у Кіото перестав управляти державою й увібрив у себе незначну кількість шляхетних аристократичних домів - Фудзивара, Сугавара, Тайра, Мінамото, Кійовара, Абе, Урабе та ін., які мали право служити при імператорському дворі. Витіснені сьогунами і військовослуживим станом самураїв, куге вже ніякої служби не несли, перетворившись на двірцевий почет. Для куге було складено кодекс придворної аристократії - «Куге сехато», в якому зазначалося, що «підвищуються в чинах поза чергою особи, які виразили поштивість, здатність до служби і таланти у віршуванні». Як повідомляють джерела, серед куге було чимало трансвеститів.

Третім періодом у житті придворної аристократії став час від реставрації Мейдзі до прийняття в 1946 р. конституції Японії. З 1869 по 1887 рік кількість придворних рангів було скорочено з 30 до 16. Імператорським указом від 1872 року скасовувалися всі феодальні титули та звання і вводилися три стани: аристократія (кадзоку), дворянство (сидзоку) та простолюдини (хеймін). У 1884 році уряд ввів титули на європейський

кшталт: князь, маркіз, граф, барон, які були пожалувані куге, даймьо та деяким самураям. Після 1889 року члени імператор-ської родини перестали одержувати ранги, а в 1946 році рішенням уряду придворні ранги було скасовано.

Глава Палацу - імператор після встановлення сьогунату виконував суто церемоніальні функції (за винятком короткого правління Го - Дайго): слухняно наділяв могутніх даймьо титулом сьогуна, здійснював функції жерця, як «священноцар» відкривав початок польових робіт, збирання врожаю.

Даймьо. Основу феодального ладу становили сильні «доми» - синьйорії - даймьо і підвладні їм васали, нижчий поверх яких стано-вили самураї. Основою могутності даймьо були земельні володіння і власні військові формування. Середньовічна історія Японії являла собою війну «всіх проти всіх». Це був зоряний час самурайства, кожен даймьо мав загопи відданих йому воїнів. Даймьо також були поділені на ранги, найвищим з яких був «сьогун».

Самураї (бусі). У широкому розумінні самураями вважалися світ-ські феодала, починаючи від великих впливових князів (даймьо) і за-вершуючи дрібними дворянами; у вузькому і найчастіше вживаному значенні - це військово-феодальний стан дрібних дворян. Слово «самурай» походить від дієслова «самурау», що означає «служити вищій особі»; тобто самурай - служива людина. Самураї не просто воїни- лицарі, вони були тілоохоронцями свого даймьо і в той же час його слугами у повсякденному житті. Найпочесніша посада - доглядач меча свого пана, але були і такі посади, як «доглядач парасольки», «подавач води вранці після сну».

Самурайство зародилося у VIII столітті на сході, північному сході і крайньому півдні Японії, де здавна осіли тут племена айну відчайдуш-но захищали свої землі від імператорських військ. Селяни-втікачі та мисливці («люди довгої волі»), які також осідали тут, подібно до дон-ських і запорізьких козаків, проводили життя у безкінечних походах і сутичках з войовничими айну, захищаючи державні кордони. Небез-печним було життя і в інших провінціях тодішньої Японії. Вже декіль-ка століть у прибережних водах розбійничали пірати. У внутрішніх районах, лісах і на горах бешкетували розбійницькі банди. По всій країні періодично спалахували повстання селян. Губернатори і знать провінцій, особливо прикордонних, не хотіли, та й не могли, поклада-тися на імператорський уряд і війська, а вважали за краще своїми си-лами наводити порядок. Для цього вони з боєздатних чоловіків ство-рювали невеличкі військові формування, які перебували під їхнім безпосереднім командуванням.



Військовими загонами командували представники знаті, володарі великих маєтків, якими їх наділяв імператорський уряд. У X-XII століттях під час феодальних міжусобиць остаточно оформилися впливові роди, які очолювали значні військові сили, що лише номінально вважалися на імператорській службі. До того часу сформувалися і принципи неписаного морального кодексу самурая «Шлях лука і ска-куна» (Кюба-но міті), який пізніше перетворився на зібрання заповідей «Шлях Воїна» (Бусидо). Становище самураїв одержало чітке оформлення під час правління в Японії сьогунів з феодального дому Токуґа-ви (1603-1867 роки). Найпривілейованіший прошарок самураїв становили так звані хатамото (буквально - «під прапором»), які були безпосередніми васалами сьогуна. Основна маса самураїв була васалами князів (даймьо); найчастіше вони не мали землі, а одержували від князя жалування рисом. Частина самураїв перетворювалася на ронінів - декласованих самураїв. Роніни часто переходили на становище городян, займалися ремеслом, торгівлею та іншою діяльністю. Інші самураї поповнювали ряди ніндзя - найманих убивць. Багато самураїв, навіть не переходячи на становище ронінів, займалися торгівлею, ремеслами. Рядові самураї відіграли значну роль у незавершеній буржуазній революції Мейдзі 1867-1868 років. Після неї стан самураїв та інші феодальні стани було скасовано. Значна частина колишніх самураїв після аграрних законів 1872-1873 років стала юридичними власниками землі, увійшовши до складу так званих «нових поміщиків». Із середовища колишніх самураїв поповнювалися кадри чиновників, з них формувався в основному офіцерський склад армії і флоту. Кодекс «Бусидо», прославлення самурайської звитяги і традицій, культ війни - все це стало складовою частиною ідеології мілітаристської Японії до початку Другої світової війни.

Надільна система і селяни. Селяни поряд з ремісниками становили розряд простолюдинів - бонге, але вважалися вищими за купців. Як і в європейських країнах, селяни об'єднувалися в общини. Їх становище залежало від системи аграрних відносин. Спочатку це була надільна система, коли в перебігу реформ Тайка імператорським указом від 646 року було введено надільну систему землекористування.

1. Уся земля належала державі, її розпорядником був імператор (тено).
2. Усе населення також оголошувалося державним і підвладним імператору.
3. Ліквідовувалися всі попередні форми володіння землею, а також усі попередні форми податків і повинностей.

4. Вводилася нова адміністративна система: країна поділялася на провінції (куни) з управліннями (кокусі) на чолі з губернатором (коку-сю) та повіти (гун) з управлінням (гундзі) та повітовими начальниками (тайре). Державна земля розподілялася у вигляді наділів, розмір яких залежав від соціального статусу володаря. У 701 році було прийнято кодекс Тайхоре, IX розділ якого становив земельний закон (та-норе), що визначав порядок землекористування. У кодексі також містилися розділи VIII - закон про подвір'я, X - про податки і повинності. У сукупності ці положення регулювали весь земельний лад Японії, а також правове становище селян.

Одиницею земельної площі встановлювався 1 тан (близько 0,12 га), 10 тан складали 1 ре, тобто близько 1,2 га. Основним наділом був подушний (кубунден), все населення наділялося у розмірах, залежних від стану. Для повноправних - «доброго народу» - ремін, до числа яких належали селяни, встановлювалися наділи: для чоловіків - 2 тан (0,24 га), для жінок - 1,3 тан (0,16 га). Для державних рабів установлювалися такі самі наділи; приватні раби одержували 1/3 від наділів вільних селян. Обліковою одиницею, з якою мав справу закон, було подвір'я (ко), земля видавалася на подвір'я. Створювалися подвірні реєстри, в яких члени подвір'я поділялися на вікові категорії: до 3-х років - немовлята, а від чотирьох до 16-ти - отроки, від 17 до 20 - підлітки, від 21 до 60 - повнолітні, від 61 до 65 - старики, від 66 і вище - пре-старілі. Оподатковувалися три віки - підлітки, повнолітні та старики.

Крім земельного податку, встановлювалися податки залізом, за-лізними мотиками, сіллю, мушлями, барвниками, тканинами та інши-ми предметами залежно від місцевих умов. Крім того, на сільське населення накладалися трудові повинності протягом 10 днів («підліт-ки» до повинності не залучалися). Повинності можна було змінити на додаткові подаяння. Дозволялися понадурочні трудові повинності, але не більше ніж на 40 днів. За кожен понадурочний день повинності зменшувався розмір подаяння; якщо трудова повинність тривала 30 днів, людина звільнялася від земельного податку і подаянь. Крім пере-лічених подаянь і повинностей, населення залучалося до громадських робіт з ремонту зрошувальних каналів, але не більш ніж на 60 днів. Крім того, сільське населення залучалося на службу в державних уста-новах. Від 50 подвір'їв брали двох чоловіків на строк у три роки; жінок «залучали» до державних установ як прислугу від однієї до чотирьох від кожної провінції. Здійснювалися набори на будівельні роботи стро-ком від 30 до 50 днів. Установлювалися і «пільги» - звільнялися від повинностей і подаянь «шанобливі сини», «слухняні онуки», «вірні дружини». Зрозуміло, що «поштивість» і «слухняність» визначалися адміністрацією. Відповідно до податків і повинностей формувалося управління сільським населенням.

У «Тайхоре» подвір'я поділялися на ті, що підлягали повинностям (како), і ті, що не підлягали (фукако). Головою подвір'я був голова сім'ї (кате), який відповідав за всі обов'язки подвір'я. Потім ішли «п'ятидвірки» (гохо) на чолі зі старшиною. Кожні 50 подвір'їв стано-вили поселення (ри) на чолі зі старостою. Сільськими справами управ-ляли два урядові відомства: мімбусе - міністерство у справах населен-ня та окурасе - міністерство скарбів. Все це стосується тільки сіль-ського населення - селян і частково рабів.

Крім селянських (подушних податків), існували ще наділи аристо-кратії: рангові, посадові, за заслуги, жалувані. Наділи аристократії також підлягали поземельному обкладанню - податком з одиниці пло-щі. Стосовно ж подаянь і повинностей, то від них звільнялися члени імператорської сім'ї, особи перших вісьми рангів, батьки і сини перших п'яти рангів, діди, батьки, брати, сини та онуки перших трьох рангів, тобто вся рангова аристократія. Зрозуміло, що аристократи не рили і не орали, вони посилали за себе слуг, рабів або найманих працівників. Слід сказати, що всю надільну систему в середньовічній Японії, включаю-чи правовий статус населення, майже повністю «списано» (як і багато іншого) з аграрного устрою «великого вчителя» Японії Китаю.

---

### § 4. Духовний світ японського суспільства

Держава і право занурені в культуру. Без уявлень про духовні під-валини суспільства неможливо зрозуміти життя «держави» і «права». Духовний світ Японії покоїться на трьох «китах» - синтоїзм, буддизм, бусидо.

Синтоїзм - «шлях богів». На відміну від конфуціанства і буддизму синтоїзм притаманний тільки японцям. В його пантеоні знаходяться понад вісім мільйонів богів (камі), духи померлих, духи річок, гір, озер та покровителі ремесел. Відповідно до цього вчення люди після смер-ті можуть стати камі, від яких вони виникли. Ця релігія не вимагає від своїх прихильників молитов або читання священних текстів. Досить лише брати участь у храмових святах і церемоніях. Ритуали (церемонії) відіграють тут не меншу роль, ніж у конфуціанстві. Кожна деталь, дрібниця побуту - привітання або чаювання - обертаються у три-валу церемонію. Мета людини - гармонійно існувати з природою, звідси звичай - у

японських житлах майже відсутні меблі, і кожна будівля, за можливістю, прикрашається хай іноді маленьким, але са-дочком, чи галявинкою, чи мальовничими крихітними озерцями з мі-ніатюрними хаосами (нагромадженням каменю), тобто елементами дикої природи.

У зводі законів «Тайхоре» синтоїзм одержав статус державної ідео-логії. В його основу покладено проголошення божественної природи влади японського імператора, родословна якого уходила до богів. «В імператорах живуть боги, які і керують усією їхньою діяльністю», - проголошує кодекс. Божества живуть у кожному японці, здійснюючи через нього свою волю. Всі японці через свого імператора сягають богині Аматерасу як її кривні родичі. Будь-яка людина будь-якої нації може бути християнином, буддистом, мусульманином, але син-тоїстом може бути тільки японець і ніхто інший. Аби бути «синто», треба перебувати у спорідненості з Аматерасу, а її діти - тільки японці. Зрозуміло, що синтоїзм у разі необхідності є зручною основою націоналізму, яким він став у ХХ столітті. Синтоїзм чинив жорстокий опір буддизму, християнству та конфуціанству. Як уже згадувалося, при Тоетомі Хідейосі християни зазнавали жорстоких гонінь. Дещо більше поталанило буддизму і конфуціанству, оскільки японський етнос і японська цивілізація формувалися під могутнім впливом «ве-ликого вчителя» Китаю. Починаючи з Сетоку Тайсі, який інтенсивно культивувався в Японії, прихильники буддизму будують сотні храмів, що з часом набули вагомої сили і зазнали значної уваги в державному житті Японії. Органічною частиною духовної культури Японії стало й конфуціанство з його близькою японському менталітету етикою і ритуалами.

Уявлення про японське суспільство в цілому було б неповним без згадування про кодекс честі самураїв «Бусидо» та звичай «Сепуку» (харакірі). В історії Японії та її суспільства сепуку, мабуть, найбільш «японське». В Бусидо багато що нагадує кодекс честі європейського лицарства, в якому закріплено ідеальні стосунки між сеньйором і ва-салом (згадаймо славетну «Пісню про Роланда»). Щоправда, в Європі сеньйорально-васальні стосунки дещо «загримовано», уведено жорсткі рамки права. Знамените «Саксонське Зерцало» встановлювало жорсткі норми відповідальності лицаря за порушення присяги й вірності. Для японського лицаря-самурая така регламентація здавалася б образливою. Тут слугування лицаря сеньйору є безвідмовним і ґрунтується не на страху помсти за невірність, а на синівському обов'язку слугування «батькові».

Бусидо навіть не можна назвати вченням у прямому розумінні, це скоріше одна із форм вираження феодалної ідеології, її основні по-ложення та принципи, які передавалися з покоління в покоління про-тягом тривалого часу. Бусидо - це особлива мораль, вироблена станом воїнів, які належали панівному класу Японії, що являла собою систему поглядів, норм та оцінювань, які стосувалися поведінки самураїв, спо-собів виховання самурайської молоді, створення і закріплення певних моральних якостей та відносин.

Основні постулати.

**Істинна хоробрість полягає у тому, аби жити, коли є можливість жити, і померти, коли потрібно померти.**

**До смерті треба іти з чітким усвідомленням того, що належить робити самураєві і що принижує його гідність.**

**Слід зважувати кожне слово і неодмінно ставити собі запитання, чи правда те, що збираєшся сказати.**

**Необхідно бути стриманим у їжі й уникати розпусти.**

**У справах повсякденних слід пам'ятати про смерть і зберігати це слово в серці.**

Поважати правило «стовбура і гілки». Забути його - означає ніколи не досягти

доброчинності, а людина, яка зневажає доброчинність си-нівської поштивості, не є самураєм. Батьки - стовбур, діти - його гілки.

Самурай повинен бути не тільки добропорядним сином, а й вірно-підданим. Він не залишить пана навіть у тому разі, якщо кількість його васалів скоротиться зі ста до десяти і з десяти до одного.

На війні вірність самурая виявляється в тому, аби без остраху іти на ворожі стріли і списи, жертвуючи життям, якщо того потребує обов'язок.

Вірність, справедливість та мужність - суть три природні добро-чинності самурая.

Під час сну самураю не слід лягати ногами у бік резиденції сюзе-рена. В бік пана не годиться націлятися ні при стрільбі з лука, ні при вправах зі списом.

Якщо самурай, лежачи в ліжку, чує розмову про свого пана або збирається сказати щось сам, він повинен піднятися й одягнутися.

Сокіл не підбирає кинуті зерна, навіть якщо помирає з голоду. Так і самурай, користуючись зубочисткою, повинен показати, що не голодний, навіть якщо він нічого не їв.

Якщо на війні самураєві випаде програти бій і він повинен буде накласти головою, йому слід гордо назвати своє ім'я і померти з по-смішкою без принизливого поспіху.

Будучи смертельно пораненим, коли вже жодні засоби не можуть його врятувати, самурай має поштиво звернутися зі словами пробачення до старших за становищем і спокійно випустити дух, підкоряючись невідворотному.

Той, хто володіє лише грубою силою, не гідний звання самурая. Не говорячи вже про необхідність вивчення наук, воїн повинен використати дозвілля для вправлення в поезії й осягненні чайної церемонії.

Біля свого будинку самурай може спорудити невеличкий чайний павільйон, в якому належить використати нові картини - какемоно, сучасні скромні чашки та налакований керамічний чайник.

Кодекс честі рекомендував: «Бусидо - шлях воїна - означає смерть. Коли для обирання є два шляхи, обирай той, який веде до смерті. Не роз-мірковуй! Спрямуй думку на шлях, який ти обрав, і йди. Мимоволі ви-никає запитання: «Чому я повинен померти, коли це не вигідно? Чому я повинен заплатити життям за ніщо?» Це звичайні розмірковування само-закоханих людей. Коли належить зробити вибір, не дозволяй думкам про вигоду коливати твій розум. Бери до уваги, що всі ми прагнемо краще жити, ніж померти, ця перевага визначає і наше обрання. Думай про без-честя, яке очікує тебе, коли ти, прагнучи вигоди, раптом помилишся. По-думай про негідну долю людини, яка не досягла своєї мети і продовжує жити. Коли ти зазнав фіаско у своїх намірах і розплачешся за свою не-оглядність смертю, отже, твоє життя проведене марно; але пам'ятай, що твоя смерть не принизила твою гідність. Смерть не збезчещує».

Сепуку. Апофеозом самурайської філософії гідності є звичай сепу- ку - ритуального вбивства шляхом розпорювання шлунка. Феномен ритуальних самовбивств виник дуже давно: близько двох тисячоліть тому подібні язичеські обряди практикувалися не тільки на Японських чи Курильських островах, а й у Маньчжурії і Монголії. Давні предки самураїв вели тривалі і жорстокі війни з племенами айну, які населяли в ті часи Японські острови, і не тільки запозичили у них сам кривавий звичай, а й генетично всотали його войовничий дух. Спочатку ритуаль-ний обряд практикували тільки в одному значенні - як самогубство, вчинене за власним бажанням. Цей ритуал був відомий уже на початку I тис. н. е. І тільки багато років потому виникає і стає традиційним схожий ритуал, який здійснюється за наказом. Історично самогубство за власним бажанням є старшим своїх аналогів за наказом принаймні на 10 століть. І тільки десь з XVI століття обряд, який здійснюється за наказом вищої влади, широко поширюється у середовищі військової аристократії. Тре-ба пояснити, що для військового стану самураїв такою владою наділя-лися безпосередні чи вище поставлені в їхній військовій ієрархії на-чальники - включно до даймьо і сьогуна. Такою самою владою корис-тувався і голова будь-якої самурайської родини стосовно інших її членів, включаючи родичів, що сукупно проживали, дружину, наложниць, дітей та слуг. І для того, аби позбавити життя когось з недбалих чи таких, що припустилися якоїсь провини домочадців, йому не було потрібно ніяко-го дозволу з боку начальства: питання про життя і смерть будь-якої людини з його родини цілком належало голові дому. На відміну від при-чин «добровільно-примусового»

характеру самогубства за наказом, причини, через які здійснювався добровільний ухід із життя, були більш різноманітні: через відчай, несправедливість, на знак протесту, на знак солідарності, через якусь трагічну подію чи смерть імператора, іншого поважного самурая тощо. Інакше кажучи, сепуку було універсальним засобом для виходу з будь-якого складного становища в житті самурая, його родини або всього клану в цілому. Але і в тому, і в іншому разі життя самурая в його власних очах нічого не було варте і нічого не значило: «Життя - всього лише сон метелика». Траплялося, що доходило до абсурду. Наприклад, збереглося описання інциденту, коли два самураї почали сперечатися поміж собою через те, що їхні мечі випадково зачепили один одного, коли вони проходили вузькою двірцевою сходинкою. Нетривала суперечка завершилася тим, що обидва зробили сепуку. Найпоширенішою формою сепуку для чоловіків було саме розпорювання шлунка, а коли самурай закінчував ритуал, помічник допомагав йому «зберегти обличчя», відрубавши голову. В цілому самурай міг учинити цей акт тільки з дозволу пана.

З часом сепуку перетворилося на ретельно регламентований ритуал. На випадок, якщо самогубство вчинялося не на полі бою і планувалося заздалегідь, воно здійснювалося при глядачах.

Самурай приймав ванну, одягався в біле кімоно, споживав улюблену їжу, а коли завершував останні приготування, перед ним клали ритуальний короткий меч. Одягнений урочисто, сидячи перед мечем, самурай готувався до останнього дійства у своєму житті і писав свій передсмертний вірш.

Перед проведенням ритуалу майбутній самогубець міг обрати собі помічника (кайсякуніна), котрий, як правило, був його близьким другом або родичем і повинен був відрубати йому голову. Голова відсікалася в той момент, коли самогубець протикав собі живіт за допомогою танто. При цьому кайсякунін міг продемонструвати найвищу майстерність, відрубавши голову таким чином, аби вона повисла на тонесенькій смужці шкіри. Цей удар називався «дакікубі» і вимагав від виконавця високої майстерності. Коли сепуку перейшло з полів битв у судову практику, кайсякунін уже не обов'язково був близьким другом самогубця. Якщо воїн, який зазнав поразки, виявив хоробрість, супротивник міг віддати данину поваги його мужності і виступити для нього в ролі кайсяку.



## § 5. Державний устрій і право періоду феодалізму

Ми вже одержали деяке уявлення щодо характеру влади й основних рис права у зазначений період. Залишається лише підбити деякі під-сумки. Організацію влади і управління в Японії можна хронологічно та змістовно уявити в такий спосіб.

1. Від заселення Японії до утворення родоплемінних союзів на чолі з родоплемінними вождями. Тут зіштовхуються аборигенні племена айнів та племена, що прийшли пізніше з материка через Корею і утворили на заході Хонсю союз Ямато. Боротьба за владу точиться усередині обох груп і одночасно між аборигенними племенами та союзом Ямато. Японські хроніки - «Кодзикі» і «Ніхонгі» - визначають завершення цього періоду і утворення держави Ямато у VI-V століттях до н. е., але насправді цей процес завершується майже на 1000 років пізніше - у V-VI столітті н. е. У період формування Японської держави вона зазнає значного впливу Китаю. Так, у 413 році імператриця Дзингу відправила до Китаю посольство з даниною, аби випросити у нього визнання її сина Одзина «королем Ва» (Ва - Японія за китайською термінологією). У 425 році аналогічні посольства відправляли до Китаю Одзин та його молодший брат Хансьо. Китайські імператори дарували японським правителям звання генералів - «цзянь цзюань» за японською транскрипцією - «сьогун».

2. Легендарний імператор Дзимму починає похід на північно-східні області архіпелагу, підкорює аборигенну державу Емісі та союзи аборигенних племен. Вожді підкорених племен і «царств» приймають інвеституру від імператора, стають його васалами і вже від його імені управляють у своїх областях; голови племен і родів стають остаточними ланками управління. Слід мати на увазі, що весь цей процес супроводжується безперервною жорстокою боротьбою айнів проти іммігрантів, яка триватиме до XIX століття, і суперництвом усередині самого Ямато. У цей період імператори Японії володіють реальною владою, але сама держава перебуває у васальній залежності від Китаю. У цей самий час відбувається процес формування значних впливових «маєтків» - сеньйорій на чолі з даймьо (їхньому сепаратизму значною мірою сприяє характер гористо-острівного ландшафту Японського архіпелагу). У цей період (V-VI століття н. е.) формується культ імператора - нащадка богині Аматерасу.

3. До кінця XII століття відбувається прогресуюче послаблення влади імператорів. Тепер політичний розвиток Японії визначається міжусобною боротьбою кланів і «маєтків», у перебігу якої хтось повинен був підкорити собі всіх інших і затвердити єдиновладдя.

Імператорам цього зробити не вдалося, оскільки вони були змушені делегувати військову владу, а отже, і владу політичну на місця, у периферію. Цей процес у Японії повторює історію «ледачих королів» Західної Європи і взагалі історію європейського феодалізму. Політичний сепаратизм як тенденція притаманний по суті всім країнам і державам, але він врешті-решт долається там, де в суспільстві виникає сильна централізована функція будь-якої природи: іригаційне господарство, зовнішня небезпека, необхідність усунути внутрішні суперечності тощо.

4. У 1192 році в Японії було встановлено сьогунат клану Мінамото (1192-1333 роки) і почалася тривала боротьба із сепаратизмом великих даймьо, який остаточно було подолано лише при Тойотомі Хідейосі та його спадкоємці Токугаві. Над імператорським двором було встановлено жорсткий контроль. Фактичним урядом держави стає Бакуфу («наметовий уряд») - військова ставка сьогуна. З 1221 року звідси до імператорського двору посиляються уповноважені сьогуна, які мали право від його імені видавати розпорядження та укази, виконання котрих у необхідних випадках забезпечувало самурайське військо сьогуна. Спочатку повному контролю сьогунату над імператорським Палацем заважала та обставина, що сьогунати в цей час були васалами Китаю, який затверджував на троні японських імператорів. У період третього сьогунату, під час правління Токугави Іеясу, політичне значення імператорського двору було остаточно підірване. Затверджувалася посада «сесі-дая» - намісника сьогуна в імператорській столиці. Під контроль сьогуна перейшли навіть релігійні функції «спадкоємця» Амагерасу. Якою б не була слабкою влада імператорів у пору сьогунату, сьогунати мусили приймати «помазання» на цю владу від імператорів подібно до того, як у Європі імператори Священної Римської імперії повинні були прийняти корону з рук Римського папи.

Сьогунат і даймьо. Значно складнішою, ніж оволодіння Палацем, залишалася проблема даймьо. За умови нерозвиненості державного апарату на місцях великі феодалі - даймьо були природним опертям феодальної держави. Подібно до ранніх європейських герцогів, марк-графів і графів вони «тримали» державу, що формувалася, в період її становлення, але коли вони обжилися у своїх японських «вимірах», обросли імунітетами і стали там впливовими сеньйорами-власниками (даймьо) зі своїми придвірними самураями, влада центру стала заважати їм, вони перетворили Японію на арену безкінечних феодальних воєн. Хтось найсильніший з них повинен був військовою силою придушити всіх інших і відновити в країні відносний мир і порядок. Як уже зазначалося, цю «роботу» виконали Ода Набунага, Тойотомі Хідейосі та Токугава Іеясу. Пальму першості, безумовно, слід віддати Тойотомі Хідейосі. Даймьо були поставлені під контроль силою (згадаємо їхнє покірливе прибуття до ставки Хідейосі). Для контролю за даймьо було введено систему заручництва: всі вони повинні були по-чергово проживати в будинку сьогуна і, від'їжджаючи до своїх володінь, залишати родини в столиці сьогунату Едо (Токіо).

Державний апарат. Систему управління державою було значною мірою, як і багато чого іншого, скопійовано з китайських зразків (за винятком іспитів для чиновників, які в Японії не прижилися) і регламентовано кодексом «Тайхо Йоро рьо» у спеціальному розділі. Кодекс установлював систему центральних і місцевих органів світської та духовної влади, ієрархію посад та рангів, порядок та розміри винагороди за службу натурою і земельними наділами, які надавалися на час зайняття посади. Вищим урядовим органом була Державна рада «Да-дзекан». Існувала також Рада у справах духів неба і землі, яка опікувалася синтоїстськими храмами, молельнями, контролювала діяльність служителів храмів, їхнє господарство разом з приписаними до храму селянами. На чолі Державної ради стояв старший міністр (він же кан-цлер), покликаний забезпечувати мир, спокій і гармонію в країні. Він був і наставником імператора у справах державного управління. Кан-цлеру були безпосередньо підпорядковані два старші міністри - «лі-вий» (старший) і «правий» (молодший), яким було надано старших радників, що брали участь в обговоренні «великих справ», і молодших радників для вирішення поточних «малих справ». Державній раді було підпорядковано вісім міністрів і палату цензорів з різніми цензорами-контролерами. Цензори стежили за чистотою помислів, дотриманням звичаїв, розглядали справи щодо моральних порушень, інформували імператора про стан справ у країні (відомство за своїми функціями дуже нагадувало «Аль барид» - службу мухтасибів в Арабському халіфаті). Важливою ланкою державного апарату було міністерство загальних справ з його десятьма управліннями, яке завідувало дворцевими справами: правлінням палацу імператриці, архівом, дворцевими сховищами, астрологією, живописом, етикетом з міністерством церемоній, яке завідувало також державними школами, атестувало кандидатів на чиновницькі посади, контролювало їхнє просування по службі, завідувало їхніми нагородами, забезпечувало платнею. Крім перелічених відомств, особливо слід відзначити міністерство імператорського двору, яке складалося зі столового управління і тринадцяти управлінь з різних дворцевих господарських служб. Останнє міністерство проіснувало в Японії включно до завершення Другої світової війни.

Порівнюючи японську систему державного управління з китайською, неважко помітити, що Японія в цій галузі дійсно виступала в ролі учня Китаю за одним винятком: у Японії не прижилася система обов'язкових іспитів для претендентів на державні посади. У цьому плані Китай, безумовно, був більш «демократичним» порівняно зі своїм учнем.

Усе викладене стосується офіційного імператорського уряду Японії. Але сьогун мав свій власний - «наметовий» уряд - Бакуфу. Він був не менш громіздким, ніж імператорський уряд. Тут були: перший радник (тайро) сьогуну, який за необхідності призначався регентом; старші радники («редзю»), які становили уряд сьогуну; декілька старших радників складали Державну раду, члени якої здійснювали контроль за п'ятьма колегіями Бакуфу: внутрішніх справ, іноземних справ, військових справ,

військово-морських справ, фінансових справ. Особливе управління завідувало карбуванням монет і рудниками. У штаті Бакуфу були молодші радники, які завідували гвардією сьогуна, охороною палацу, поліцією.

Місцеве управління. Починаючи з 645 року, коли було введено надільну систему, управління на місцях було взято під контроль держави. Країну було поділено на провінції (купі) та повіти, на чолі яких стояли урядові контролери. Кінцевою ланкою управління було село на чолі із сільським старостою з місцевих жителів. Воно мусило склада-тися з 50 подвір'їв, але таких сіл було мало, тому в село об'єднувалися декілька дрібних поселень. На китайський кшталт було введено сис-тему п'ятидвірок, пов'язаних круговою порукою щодо сплати податків державі. Після закріплення сьогунату на місця від Бакуфу стали по-силатися військові губернатори (сюго), у розпорядженні яких знахо-дилися місцеві гарнізони. За всім населенням у державі спостерігали органи спостереження - метке (прикріплені очі).

Організація армії. У період панування родових союзів кожен з них, як це притаманно родовому ладу, становив «озброєний народ» - кожен чоловік був воїном. Коли голови родових союзів підпорядковувалися імператорові і перетворювалися на адміністраторів, військо складалося з їхніх «придвірних» дружин. Із введенням надільної системи і тери-торіальним розподілом країни було встановлено військову повинність. Кожне подвір'я мусило було надсилати одного воїна, сини і онуки володарів рангів звільнялися від повинності. У разі необхідності фор-мувалося селянське ополчення. Але в XVI столітті через часті селян-ські повстання Тойотомі Хідейосі наказав роззброїти селян. У 1588--1590 роках було проведено «полювання за мечами» - у селян вилуче-но всю зброю. Армія будувалася за десятинною системою, на посаду тисяцьких могли призначатися тільки володарі рангів. Якщо член двору ніс службу в прикордонних військах (вона тривала три роки), то інші члени двору звільнялися від призову.

Особливим родом військ були загони самураїв при заможних ма-єтках. Наведене щодо державного устрою Японії не може дати більш- менш точного уявлення про державно-правові відносини в цій держа-ві без урахування соціальної психології японців. Уже зазначалося, що держава і право занурені в культуру. Без урахування цих обставин не-можливо зрозуміти державу «конкретно». Можна уявити собі цілком однакові органи влади, однакову процедуру їхнього формування і функ-ціонування в різних країнах, але це будуть зовсім різні держави, оскіль-ки справжній державний устрій - це не стільки абстрактні схеми за-кладів, скільки особливі стосунки між владою і людьми, заряджені притаманними тільки даному народові філософією, психологією, сис-темою цінностей, мораллю. Так, для англосакса держава - це його камердинер; для німця - це той жандарм, якого істинний німець, як говорив Фридрих II, «носить у своїх грудях»; для російської держави в усі часи діяло правило «гірше татарина»; для японця - це його

плоть і кров, його мати - Аматерасу і його батько - Тенно, за яких він готовий накласти головою або вчиняти над собою сепуку.

Основні риси права. Право феодальної Японії представлено таки-ми кодексами, як «Закон 17 статей» Сьотоку Тайсі, просякнутий духом буддизму і конфуціанства, який до того ж мало увібрав у себе імперативних засад, «Тайхо Йоро рьо» (скорочено - Тайхорьо, або Тайхо), зібрання указів імператорів - «Збірник постанов років Енгі» (927 рік), «Уложення років Дзьоей» (1232 рік), «Кодекс років Кемму» (1334-1338 роки), «Закон вісімнадцяти статей» сьогуну Токугави Іеясу, «Ко-декс зі 100 статей» (1742 рік), які діяли у володіннях клана Токугави. Правовий масив феодальної Японії містив також норми звичаєвого права, чинне законодавство імператорів і сьогунів, неофіційні кодекси честі - Бусидо.

Серед перелічених пам'яток права чільне місце цілком слушно належить Тайхорьо. Кодекс було прийнято в 701 році при імператорі Мому (701-704 роки), девізом правління якого був Тайхо («Великі скарби»), звідси і назва кодексу. Над ним працювала комісія з 18 чоло-вік на чолі з принцем Осакабе і представником дому Фудзивара Фубі-то. Це розлогий законодавчий акт, який складався з 30 розділів і мав явні сліди китайського законодавства епохи Тан, коли китайська імперія знаходилася в самому розквіті. У 718 році кодекс було перероблено і видано під новою назвою «Йоро Рицу рьо». Він містив 953 статті. Цей кодекс було введено в дію лише у 757 році.

Основа правового порядку епохи Тайхоре - тотальне одержавлення суспільства і всіх суспільних відносин: вся земля належить державі, все населення належить державі. Формально кодекс вважався чинним до епохи Мейдзі (XIX століття). Він не розділяв право на приватне і публічне, а точніше - всі правопорушення в ньому мали публічний характер, немає тут і чіткого поділу на галузі права. Норми громадянського (речового), шлюбно-сімейного, спадкового права не виділено в самостійні розділи, і всі вони мають відблиск публічності. 1-й розділ (закон) кодексу - «Про посади і ранги» поділяв людей на благородних і неблагородних, посади - на високі і низькі. Закон 2-й «Про заклади і штати» встановлював систему державних закладів, їхню структуру і штати. Закон 7-й «Про буддійських монахів і монахинь» докладно і доволі жорстко регламентував діяльність буддійських храмів та монастирів, правовий статус їхніх служителів включно до переліку по-карань і стягнень для братії. Закон 8-й, присвячений селянському подвір'ю як основної господарської, військово-облікової, податкової ланки феодальної системи, докладно регламентував усі питання життя селянського подвір'я, включаючи шлюбно-сімейні і спадкові відносини. Найважливішою частиною кодексу був розділ 9-й. Тут докладно регламентувався аграрний, а отже, і соціально-політичний устрій держави, вводилася перейнята в Китаї надільна система, встановлювалися пов'язані з нею правове становище станів, розміри і порядок наділення землею аристократії, усіх

феодалів з урахуванням рангової системи, організація управління на селі, селянське землевикористання, розміри і порядок збирання податків і повинностей. Можна сказати, що надільна система була серцевиною японського «конституційного» права часів феодалізму.

Основою надільної системи були введена в перебігу реформи Тай- ка державна власність на землю, її рангово-посадовий розподіл серед аристократії і служилого феодального люду та подвірно-подушний розподіл серед селян. Слід відзначити, що кодекс вводив основну одиницю виміру земельної площі в один тан - 0,12 га. Для вільного на-селення середній подушний наділ становив 2 тани (0,24 га) для чоло-віка і 1/3 тан для жінки; такі самі наділи одержували державні раби (їх було досить небагато, наприклад, у провінції Ямато - не більше 200 - 300 чоловік); приватні раби одержували 1/3 наділа вільних. На випадок поганої землі наділи могли подвоюватися. Наділи надавалися не кожній окремій особі, а сукупно - на все селянське подвір'я. Наділи аристократії і рангового чиновництва в десятки, сотні і тисячі разів пере-вищували наділи селян. Але при цьому вони не ставали власністю володарів. Зазначимо, що надільна система через свою економічну неспроможність проіснувала історично досить недовго - до середини X століття, коли вона переродилася у класичну феодально-посівну систему.

Цивільне право. Для державного суспільства, у якому всі суспільні відносини регулюються диктатом держави, практично не залишається місця договору, а тому власне цивільне право в законодавстві представлено слабко. Не слід забувати, що Японія в галузі права була учнем Китаю, а останній, маючи масу карних уложень у ньому, не мав свободи громадських законів включно до XX століття. Це стосується і Японії. При властивому феодалізму нечіткому розподілу права на галузі його окремі елементи було вкраплено в різноманітні джерела, іноді вони сусідили з нормами адміністративного і карного права.

Основним предметом регулювання права власності була земля. Значна частина проблем тут розв'язувалася законодавством про надільну систему. Земля, що знаходилася в розпорядженні окремого подвір'я, переходила у володіння трьома поколіннями родини. Присадибні або садові ділянки були рівними за розмірами як у «підлих», так і в «добрих» родин і не залежали від їхньої кількості. Заборонялися безпідставний розподіл подвір'я, самовільний вихід з родини та ін. Той, хто бажав виділитися, мусив одержати задоволення від п'ятидвірок. Казенні землі призначалися для роздавання посадових і рангових наділів. Існував особливий резервний фонд державних земель, з яких видавалися «нагороджувальні» ділянки. За значні заслуги земельна ділянка передавалася у власність з правом необмеженого успадкування, за інші заслуги - у володіння з правом успадкування одним чи двома поколіннями. Серед казенних земель були і двірцеві

поля, які оброблялися у вигляді трудової повинності. Продавати можна було тільки приватну землю, але практикувалася оренда землі як державної (з резервного фонду), так і чиновницької. Селянські наділи могли здаватися в оренду тільки у виключних випадках з дозволу начальства. Садову ділянку можна було здати в оренду на будь-який строк, а орну - на один рік. Суворо заборонялося дарувати, продавати не тільки поля, а й садові ділянки буддійським храмам. Надра з відома влади віддавалися у приватне розроблення для видобутку міді, заліза на умовах виконання натуральних повинностей. З ліквідацією надільної системи і розвитком васально-ленних відносин все більшого поширення набувають спадковий феодалізм і бенефіцій самурая-воїна, замінений у подальшому сплатою «рисової частки». Недостатній розвиток товарно-грошових відносин призвів до того, що у середньовічній Японії зобов'язання породжувалися не договором, а законом.

У «Тайхо Йоро рьо» присвячено тільки декілька статей договорам: купівлі-продажу, наймання, позики, застави та ін., які жорстко регламентувалися державою і порушення яких призводило, як правило, до карного покарання.

Торгівля в Японії вважалася неprestижною навіть для селянина, заборонялася чиновникам, починаючи з п'ятого рангу, і буддійським монахам. Зовнішня торгівля була прерогативою держави і майже зведена нанівець у період третього сьогунату, коли здійснювалася політика самоізоляції країни. Заборонялася торгівля зброєю, жорсткому контролю держави підлягали торгівля на ринках, ринкові ціни.

Японському праву були відомі договори приватної і казенної позики зерна, грошей, у тому числі процентної. Лихварство заборонялося лише буддійському кліру. Позика забезпечувалася заставою і порученням. Кредитор не міг збирати проценти, які перевищували суму боргу. Не можна було безвідмовно вимагати борг з поручителя, само-вільно розпоряджатися заставою. Боржник міг відпрацювати борг, але боргове рабство було категорично заборонене. Не дозволялися само-вільні правочини, у тому числі договір позики рядових членів родини, оскільки право розпоряджатися родинним майном мав тільки голова родини.

Шлюбно-сімейне право. Шлюби укладалися родинами, згода батьків і найближчих родичів була обов'язковою умовою законності шлюбу. Вимагалися також рівний становий статус нареченого і нареченої, «непорочність» їхніх дошлюбних стосунків. Вік шлюбного повноліття для чоловіка визначався у 15 років, для жінки - у 13 років. Шлюб передували змова батьків і заручини, безпідставне розривання яких каралося. Вони розривалися, якщо наречений не з'являвся протягом одного місяця або якщо шлюб не було укладено

протягом трьох місяців після заручин. Підставою для розривання заручин могло служити і вчинення злочину нареченим або нареченою.

Заборонялися шлюби не тільки між вільними і рабами, «добрими» і «підлими», а й між окремими категоріями «підлих». У цьому разі діяв своєрідний кастовий принцип. Обов'язковість родинної ендогамії, яка дотримувалася в Китаї, в Японії не закріпилася, як і левірат.

Не настільки безправним було і становище жінки в родині. Шлюб у принципі був моногамним, наложниці не враховувалися. Як і в Китаї, жінка знаходилася під опікуванням чоловіка: батька, чоловіка, сина; однак це опікування було значно легшим і регулювалося законом. Чоловік не міг порівнювати дружину з наложницею, не міг він нав'язати дружині і розлучення через наложницю. Безпідставне розлучення оберталася заборонаю нового шлюбу.

Розлучення, як і в Китаї, не тільки дозволялося, а й безпосередньо заохочувалося без урахування волі подружжя, на випадок убивства, побиття батьків та інших родичів чоловіка чи дружини. При розлученні за ініціативою чоловіка або дружини вимагалася згода батьків обох членів подружжя. Батьки повинні були підписати «розлучувальний папір». У японському праві позначилася певна терпимість до незаконнонароджених дітей і дітей, батьки яких були нерівними за своїм соціальним статусом. Як правило, діяла фікція, що батьки не знали про істинний «підлий» статус свого партнера, тоді дитина ставала рьомі- ном. Незаконнонароджені діти передавалися на виховання до родини одного з батьків, які мали більш високий соціальний статус, але батька і матір такої дитини розлучали. Статус рьоміна одержувала й дитина, яка з'являлася на світ через насильство над рабинею.

Бездітним родинам з метою продовження роду надавалося право всиновлення дитини з числа близьких родичів, яка набувала всіх прав законнонародженої.

В японських кодексах відносно докладно було розроблено інститут успадкування за законом. До спадкового масиву входили поля, будівлі, інше майно. Якщо йшлося про поля і майно, даровані за заслуги, спадкові частки синів і доньок були рівними. В інших випадках частка першої дружини, а також старшого сина була удвічі більшою, ніж в інших синів; доньки ж мали право на чверть частки старшого сина. Питання щодо заповіту в праві Японії не було достатньо розробленим, оскільки переважала



великородинна власність. За заповітом можна було передати тільки особисто нажити чи особисто успадковану власність.

Карне право. Карне право Японії більшою мірою, ніж будь-яка інша галузь, зазнало впливу китайського законодавства. Крізь карний кодекс «Тайхо рицу ре» явно проглядається «Тан люй шу і» танського Китаю, філософію якого безпосередньо перенесено в «Рицу ре».

Карне право Японії ґрунтувалося на вимогах законності: щодо не-ухильного наслідування настанов закону, щодо відстороненості суддів і слідчих, щодо чіткого діловиробництва, ретельної перевірки і переперевірки (включно до імператорської) застосування покарань, особли-во смертної кари, щодо врахування пом'якшувальних вини обставин.

«Тайхо рицу рьо» складається з 12 розділів: карного закону про покарання, розбійництво, грабежі, поранення під час бійки тощо. Не всі положення кодексу дійшли до нас, частину з них було відновлено за китайським кодексом танської династії.

Кодекс починається з переліку покарань і тяжких злочинів. Відпо-відно до конфуціанських уявлень про найважчі порушення моралі (лі) в Японії виділялися «8 негараздів» (в Китаї - «10 негараздів»), до числа яких входили перш за все злочини проти імператорської влади: заколот (руйнування державних приміщень та усипальниць тощо), державна зрада (вбивство найближчих родичів імператора, а також замах на їхнє вбивство, побиття та ін.), жорстоке вбивство (вбивство трьох членів однієї родини, своїх найближчих родичів, убивство дру-жиною чи наложницею родичів чоловіка, а також їхнє побиття та ін.), велика непоштивість (руйнування храмів, священних ритуальних пред-метів тощо), лихослів'я і непоштивість стосовно можновладця, просто неповажання батька чи найближчих родичів (порушення проти них судових справ або виголошення на їхню адресу прокляття, вихід із родини при живих батьках, самовільне укладання шлюбу та ін.), по-рушення боргу (вбивство господаря, начальника, наставника тощо). Всі ці статті безпосередньо списано з «Тан люй шу і».

П'ятичленна система покарань включала смертну кару через пові-шення або відсікання голови, висилання з каторжними роботами і без них, каторгу, побиття палицями (від 60 до 100 ударів), побиття різками (від 10 до 50 ударів). Смертна кара простолюдина здійснювалася на міській площі, жінки і чиновники публічно не каралися, а чиновникам високих рангів надавалася можливість покінчити життя самогубством. Висилання

залежно від відстані до місця призначення могло бути ближнім, середнім і дальнім. Дружини і наложниці засуджених висилалися разом з ними в обов'язковому порядку. Каторга виражалася у примусових роботах, як правило, за місцем проживання. «Тайхо Йооро» передбачає і такі покарання, як конфіскація майна, штраф та ін. Конфісковане майно злочинця ділилося навпіл між казною і його найближчими родичами, якщо вони не були співучасниками злочину. Від покарання, навіть від смертної кари, можна було відкупитися. Цим правом користувалися родичі імператора, знатні вельможі з «6 категорій гідних». Спеціальні покарання було передбачено для військових і цивільних чинів. Чиновник, що здійснив злочин або провину, незалежно від того, засуджувався він до смертної кари чи помилувався імператором або відкупався від покарання, позбавлявся тією чи іншою мірою своїх посадових прав: понижався в посаді або в ранзі, розжалувався або звільнявся. Особливо тяжким покаранням вважалося звільнення з виключенням з чиновницьких списків, що означало неможливість у майбутньому повернутися на службу. Передбачалася і можливість пом'якшення покарання для членів родин чиновників, котрі, як і в Китаї, могли скористатися покровительством «тіні» своїх знатних родичів. Специфічною рисою карного права Японії було поширення його норм на представників буддистської церкви; визнання поряд зі світськими покараннями і покарань релігійних (єпитимій), які могли застосовуватися, замінюючи світські, до монахів і монашок залежно від характеру вчинених ними злочинів і провин; застосування звичайних карних покарань за деякі релігійні провини кліру. Представники буддистського духовництва, засуджені за вбивство, зґвалтування, крадіжку тощо, попередньо позбавлялися сану.

Карне право Японії не знало чітко сформульованих загальних принципів і норм щодо форм вини (умисна і через необережність), замаху, співучасті у різних формах тощо, які все ж таки фігурували при розгляді конкретних злочинів.

Замах і умисел на випадок жорстокого вбивства каралися так, як і завершене вбивство. Більш суворо каралася така форма співучасті, як підбурювання.

Пом'якшували вину: добровільне відшкодування збитків, усунення шкоди, поява з повинною, допомога у розкритті злочину, вчинення злочину під погрозою або силування. Крім «8 негараздів» (аналог ки-тайських «10 негараздів»), кодекс знав просте вбивство, заподіяння тяжких ушкоджень, обмову. Серед злочинів проти власності виділялися крадіжка, грабїж, розбій та крадіжка при пожежі, що дорівнювалося до грабїжу, а також домагання майна шляхом письмових погроз.

У разі вторгнення в чужий будинок господар мав право вбити того, хто увірвався. При

несамовитому стані покарання пом'якшувалося, при вчиненні злочину неповнолітнім, престарілим, душевнохворим їм надавалося право відкуплення.

Принципи законності було послаблено після встановлення сьогу-нату. Необмеженого поширення набула позаправова розправа. Самурай міг безкарно вбити простолюдина за приниження, допускалося вбивство чоловіком невірної дружини та її коханця, дозволялося вбити на місці злочину або через помсту вбивцю власних батьків.

У «Кодексі 100 статей» крадіжка на незначну суму в 10 ієн каралася на тілесне покарання і таврування, на більшу суму - стратою через відсікання голови з обов'язковими спотворенням трупа та публічним показом голови страченого. Страта передбачалася і за дрібну крадіжку у разі рецидиву. Особливістю карного права Японії була відсутність такого покарання, як позбавлення волі. Тримання під арештом практикувалося лише на час розслідування й очікування вироку. Тому і не було в'язниць як таких. За дуже незначними винятками всіх в'язнів чекала смертна кара. В Японії, як правило, були два види покарання: за незначні злочини - тілесне покарання, за всі інші - смертна кара. Тілесні покарання стосовно самураїв заборонялися законом, а страта для них вважалася найстрашнішою ганьбою. Через це у них залишався тільки один гідний вихід - ритуальне самогубство. Як правило, у разі здійснення такого ритуалу родина самурая не позбавлялася майна і прибутків, а самогубець не тільки заслуговував на почесне поховання, а й виглядав виправданим в очах своєї родини та нащадків.

Судовий процес. Відповідно до закону XXIX «Про в'язниці» (із «Тай-хо йоро рьо») процес мав обвинувачувально-інквізиційний характер. Судова справа розпочиналася із заяви як державної установи, так і окремої особи. Широко практикувалися доноси «публічні» й «таємні». Донос був обов'язковим для близьких родичів жертви. Якщо вони не доносили протягом 36 днів про вбивство, то піддавалися покаранню як співучасники. Якщо йшлося про заколот, «приниження величності», то доносителя безпосередньо доставляли до імператора. Але не можна було доносити на близьких родичів.

На випадок учинення тяжких злочинів практикувалося попереднє взяття під варту і доносителя, і підозрюваного. Чиновник, який вів слідство, повинен був переконатися в повноцінності обвинувачення. При тяжких злочинах, незрозумілості обвинувачення, мовчанні того, хто перебував під слідством, дозволялося застосовувати тортури, але не більше трьох разів з інтервалом у 20 днів. Особливо ретельне («по-трійне») слідство здійснювалося, якщо йшлося про заколот.

Суд не був відокремлений від адміністрації. Судова справа порушувалася за місцем прописки позивача, наприклад, у повітовому управлінні чи в найближчій державній установі.